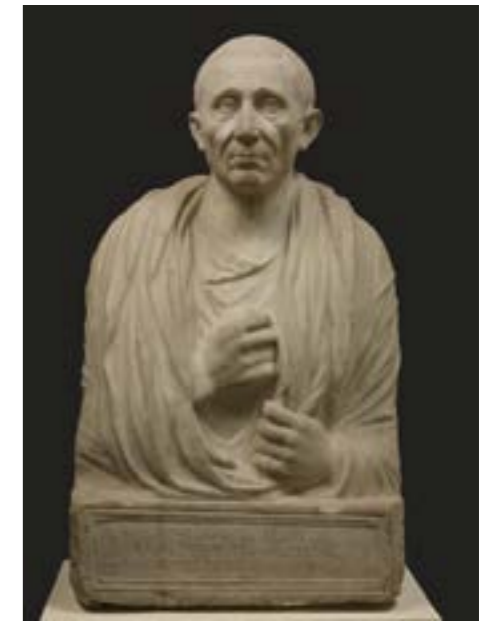

MAQUETTE VAN ROME

LES MAP

MUSEUM KUNST & GESCHIEDENIS

04
MAQUETTE, GEBRUIKSAANWIJZING

06
MAQUETTE VAN ROME DOOR BIGOT

08
MARCUS L. TURBO, DE SENATOR.

16
ALBA, DE GLADIATRIX.

26
GALA, DE LEERLING-ARCHITECT.

38
SIDONIA, DE WINKELIERSTER.

09 Wie wordt senator?

09 Wat is de taak van een senator?

10 Wat is het statuut van een senator?

11 Documenten

17 Bestonden er gladiatrices in de arena?

17 Voor de eer en het geld ...

19 Vrouwelijke gladiatoren, een voorbeeld van emancipatie in Rome?

19 Documenten

27 Wie is hij en waarom gaat hij naar Rome?

27 Wat is het statuut van een architect?

28 Hoe word je een architect?

28 Wie zijn de echte bouwers van het Romeinse Rijk?

28 Wat is de rol van de architect

29 Documenten

39 Wie is wie in de Romeinse maatschappij?

39 Wie is slaaf?

40 Het statuut van de slaaf.

40 Hoe word je een vrijgelatene?

41 Het statuut van de libertus

41 Handel en winkel

42 Documenten

MAQUETTE, EEN HANDLEIDING

Hoe was het leven tijdens het Keizerrijk in Rome?

Om te antwoorden op deze vraag heeft het Museum Kunst & Geschiedenis een schitterend document ter zijner beschikking: *de Maquette van Rome!* Deze maquette, ontworpen en gemaakt door de architect Paul Bigot in het begin van de 20ste eeuw, stelt de stad in de 4de eeuw voor. Via deze maquette kunnen we ons een idee vormen hoe Rome eruit zag, waar de belangrijkste gebouwen stonden en hoe de stad georganiseerd was.

Nieuwe technieken voegen vanaf nu een nieuwe dimensie toe aan de maquette. Met multimedia slagen we erin om het leven van de bewoners van dichtbij te bekijken in deze keizerlijke stad. Hoe leefden ze? Hoe verliep een gewone dag? Wat waren hun belangrijkste bezigheden? Waren hun dagelijkse beslomeringen erg verschillend van de onze?

Als we aan Rome denken, hebben we de neiging om een homogene maatschappij voor te stellen, waar traditie hoog scoort en Latijn alom te horen valt. Mannen en vrouwen lopen

er rond, werken, leven er. Natuurlijk wordt er Latijn gesproken, maar ook veel andere talen zijn te horen met als uitschieter het Grieks. De veroveringen brengen een massa volk naar Rome: slaven, krijgsgevangenen, handelaars uit vreemde gebieden, ... en ook "toeristen". Deze laatsten worden gelokt door het aanbod van ontspanning en willen met eigen ogen de omvang van de stad beschouwen: Rome, het centrum van de wereld.

Het is juist deze bonte maatschappij, die het museum heeft willen tevoorschijn roepen in de nieuwe presentatie van de maquette. Via vier fictieve personages – twee mannen en twee vrouwen – maken we kennis met het leven in het oude Rome.

Marcus Laurentius Turbo heeft oude Romeinse wortels. Zijn familie behoort al generaties lang tot de senatorenstand en ook Marcus zetelt als senator in de *curia*, net zoals zijn voorouders dat deden.

Sidonia is een oude slavin, heel waarschijnlijk

ijk afkomstig uit Somalië. Nadat ze haar vrijheid heeft verkregen, werkt ze als verkoopster op de markt. Ze staat symbool voor de sociale klim op de maatschappelijke ladder, die heel wat vrijgelaten slaven hebben meegemaakt. Als marktkraamster droomt ze van een eigen winkel en van een toekomstige zorgeloze oude dag.

Gala is een Berber. Zijn rijke familie is afkomstig uit Leptis Magna in Libië. Hij is dus Romeins burger uit de provincie. Als jonge student reist hij naar Rome om te studeren voor architect. Later wil hij de grootse architectuur uit Rome overbrengen naar zijn geboortestad.

En dan is er nog Alba, een vrijgeboren gladiatrix. Zij is afkomstig uit een boerendorp in de buurt van Alba Fucens in de Abruzzes. Haar verhaal is er eentje dat de mogelijkheden toont voor Romeinse vrouwen om zich te emanciperen. Ze droomt van bekendheid en geld, te vergelijken met onze huidige Hollywoodactrices.

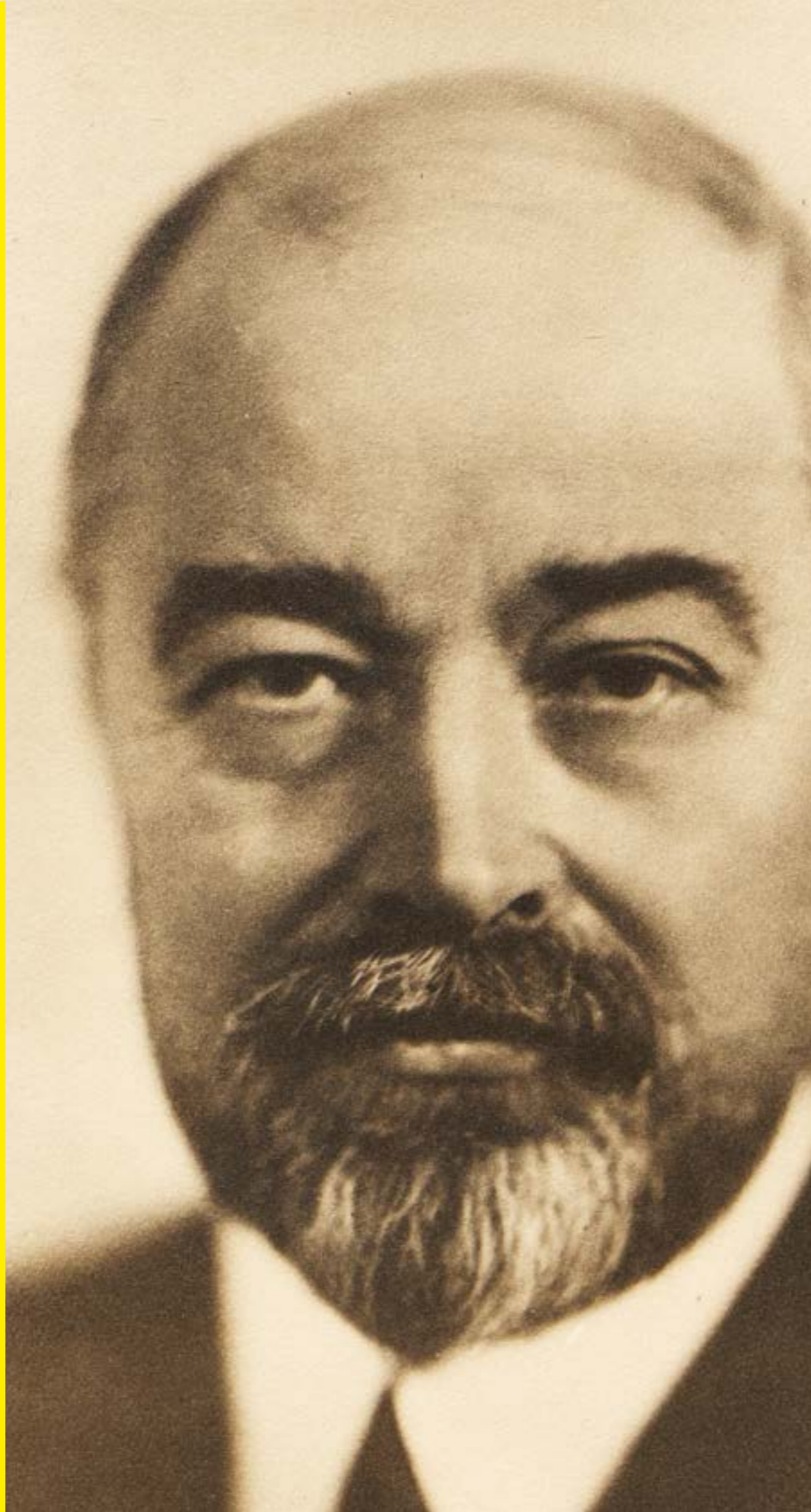
Deze vier personages zijn rasechte stadsbewoners. Hun dagen verlopen zoals die van alle andere Romeinen en zijn zelfs vergelijkbaar met ons dagelijks leven. In een film wordt zo'n dag getoond, uur na uur vanaf zonsopgang. We zien 's morgens de stad ontwaken, de drukke middaguren op de markten of op het Forum, de kalmte van de badhuizen in de namiddag en tenslotte de zonsondergang, wanneer iedereen naar huis gaat of bij een rijke aristocraat langsgaat in de hoop daar te kunnen eten.

De meest emblematische gebouwen, waarin al deze activiteiten plaatsvinden, worden in 3D op *touch screens* weergegeven. Zo zal het mogelijk zijn te wandelen op het Forum, de deur open te duwen van het Pantheon en rond te dwalen in de favoriete amusementswijken, zoals het Colosseum, het Circus Maximus of het Theater van Marcellus. Neem een duik in de thermen van Caracalla, bezoek een aquaduct (*Aqua Claudia*), levensader van de stad die de watertoevoer regelt, snuister in de boetiekjes van het Forum van Trajanus en bezoek de weelderige woonst van een rijkard op de Quirinalis (*Domus Pomponii*), of eerder een bescheiden flat van een plebejer op de flank van de Capitolijs (*Insula Ara Coeli*).

In schoolverband bestaat de mogelijkheid om onder begeleiding van een gids een *virtual reality*-ervaring mee te maken. Met VR-brillen doorheen Rome wandelen: veel échter kan het niet meer worden!

De ontdekking van de Maquette van Rome, nieuwe formule, biedt een interessante invalshoek die uitnodigt om verder te werken in de klas. Daarom bieden we u dit document aan.

Na een korte voorstelling van het werk van Paul Bigot volgen vier hoofdstukjes die de vier fictieve personages uitdiepen. Bij elk personage worden naast een aantal objecten afkomstig uit de verzameling van het museum, verklarende tekstfragmenten van antieke auteurs en van inscripties toegevoegd.

DE MAQUETTE VAN ROME DOOR BIGOT

De Maquette van Rome stelt het oude Rome voor aan het einde van de 4de eeuw. Het schaalmodel is een plaasteren reliëf opgebouwd vanop een houten frame. De stad wordt getoond op een schaal van 1/400, alsof je op 300 meter boven de stad vliegt. De maquette beslaat ongeveer 3/5de van het oppervlak van de stad, oftewel de belangrijkste historische plaatsen. De perifere gebieden ontbreken omdat er onvoldoende documenten zijn om ze te reconstrueren.

Het model is gemaakt door de Franse architect Paul Bigot. Na zijn studie aan de Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts in Parijs, kreeg hij interesse in de stad Rome. Vooral het *Circus Maximus* vond hij intrigerend en hij maakte hiervan een eerste model in klei. Vervolgens besloot hij om de oude stad in zijn geheel na te maken en presenteerde hij een eerste model op de internationale tentoonstelling in Rome in 1911. Vanaf 1937 tot aan zijn dood in 1942 bleef hij onafgebroken verder werken aan de realisatie van zijn maquette.

De maquette is het resultaat van ernstige studie en toont als zodanig de stand van zaken van het wetenschappelijke onderzoek in 1942. Paul Bigot baseerde zich op de nog bestaande gebouwen, op archeologische opgravingen en geschreven teksten. Zijn voornaamste bron was echter de wetenschappelijke uitgave van een marmeren kaart uit de 3de eeuw, de *Forma Urbis Romae*, waarvan talrijke fragmenten werden teruggevonden langs de muur achter het Forum van de Vrede.

Sinds 1942 hebben archeologische opgravingen heel wat evolutie in het onderzoek gebracht en zijn enkele fouten opgedoken. Zo moet in de omgeving van het Marsveld de locatie van het theater van Balbus worden omgewisseld met die van het *Circus Flaminius*. En waar de Trajanustempel nu precies stond staat ook onder discussie, net zoals het uitzicht van het Trajanusforum. Recente archeologische opgravingen hebben immers het bestaan van extra gebouwen naar boven gebracht.

Ondanks de evolutie van het onderzoek, zal de maquette niet worden aangepast omdat ze nu beschouwd wordt als historisch erfgoed. Het blijft niettemin een fundamenteel document voor de kennis van de stad Rome in de oudheid.

MARCUS LAURENTIUS TURBO, DE SENATOR

Marcus is een typische senator van de Keizertijd: hij is rijk, woont in een mooi huis (*domus*) in Rome. Omringd door familie, slaven en *clientes* deelt hij gunsten uit en onderhoudt belangrijke contacten met de keizer en zijn omgeving. Hoe word je zo een belangrijk persoon? (inleiding)

Wie wordt senator?

Tijdens de republiek worden politici na hun eerste ambt als quaestor of volkstribuun in de senaat opgenomen, waar ze levenslang in zetelen ([doc. 1](#)). Deze mannen behoren allen tot de hoogste klasse in de maatschappij. Na de Bondgenotenoorlog van 91-89 voor onze tijdrekening werd het Romeins burgerrecht uitgebreid naar heel Italië ([doc. 2](#)). Onder Sulla wordt het aantal senatoren opgetrokken van 300 naar 600. In de keizertijd worden, vooral sinds de Flavische keizers, ook steeds meer mannen uit de provincies toegelaten tot de senaat.

De senatoren komen (meestal) samen in de *curia*, het senaatsgebouw op het Forum. In de keizertijd gelden senaatsbesluiten, de zogenaamde *senatus consulta*, als wet, waar ze in de Republiek slechts als advies beschouwd werden. De senaat doet sinds keizer Tiberius (14-37) ook dienst als hoogste rechtsbank voor publieke rechtszaken, de *iudicia publica*.

Om in aanmerking te komen voor het ambt van senator moet je aan bepaalde voorwaarden voldoen. Zo moeten je ouders en grootouders vrijgeboren zijn. Je moet rijk zijn met een vermogen van minstens één miljoen sestertiën ([doc. 3](#)). En niet onbelangrijk, je moet een onberispelijke reputatie hebben. Senator blijf je levenslang. Het is onbetaald, maar zeer prestigieus, beladen met *dignitas*. Als senator dien je kosteloos de belangen van de staat en de gemeenschap, de *res publica*. Net als ridders en lokale aristocraten wordt van senatoren ook verwacht dat zij publieke weldoeners zijn. Al is het enerzijds oppassen geblazen dat ze de

keizer niet in verlegenheid brengen door meer en rijkere giften uit te delen dan hij. Anderzijds moeten ze vermijden dat de keizer denkt dat ze een eigen machtsbasis uitbouwen om zo met hem te concurreren.

Alle senatoren resideren verplicht in Rome, ook als zij afkomstig zijn uit de provincie. De meesten hebben ook villa's buiten de hoofdstad en kunnen ook stadswoningen bezitten in andere Italiaanse steden ([doc. 4](#)). Officieel hebben ze toestemming nodig om voor privé-zaken Italië te verlaten.

Wat is de taak van een senator?

Het privé- en openbaar leven van een senator loopt door elkaar. Veel mensen en groepen komen advies en gunsten vragen. Hiervoor komen ze 's morgens naar het huis van de senator. Deze ontvangt elke morgen, als *patronus*, zijn 'vrienden' en *clientes* en bekijkt wat hij voor hen kan doen ([doc. 5](#)). Vandaag omschrijven we dergelijke praktijk als politiek dienstbetoon en als politiek incorrect. Bij de Romeinen echter was het normaal en zelfs eervol voor de *patronus* dat mensen hem allerlei kwamen vragen. Een senator kan een persoon gunsten en diensten verlenen. In ruil moet de begunstigde de senator respect betonen, o.a. door hem 's morgens te komen begroeten, en bereid zijn om wederdiensten te leveren. Wederzijdse gunsten en diensten tussen *patronus* en *cliens* zijn legitiem zolang ze de wet niet overtreden, maar de grens met machtsmisbruik en corruptie is dun. Een vergelijking met de hedendaagse maffia is niet onjuist. Deze dienstverlening is een dure zaak voor een senator. Daarbij komt nog bij dat je als senator geacht werd een weelderige levensstijl op na

hoge ambtenaar, marmmer,
60 v.Chr., KMKG, Brussel

DOCUMENTEN

DOC. 1: Grafinscriptie van Torquatus Novellius Atticus (CIL XIV, 3602)

*Memoriae / Torquati Novelli P(ubli) f(ili) / Attici Xviri stlit(ibus) iud(icandis) / [tr(ibuni)] mil(itum) leg(ionis) I trib(u-
ni) vexillar(iorum) / [leg(ionum) q]uatt(u)or IV XX XXI q(uaestoris) aed(ilis) / [praet(or)] ad hast(am) cur(atoris)
loc(orum) public(orum) / [leg(ati) a]d cens(us) accip(iendos) et dilect(um) et / [proco(n)s(ulis)] provinciae Narbon(ensis)
/ [in cui]us honoris fine / [annum] agens XXXXIII / [For]o Iulii decessit*

Aan de herinnering van Torquatus Novellius Atticus, zoon van Publius, *decemvir stlitibus iudicandis**, militair tribuun van het Eerste Legioen, tribuun van een (bijzonder) detachement (samengesteld uit troepen) van vier legioenen, het Eerste, het Vijfde, het Twintigste en het Eenentwintigste, *quaestor*, *aedilis*, *praetor ad hastam***, curator voor openbare plaatsen, gezant om de census af te nemen en soldaten te lichten, en *proconsul* van de provincie Narbonensis, in welke functie hij aan het einde stierf te Forum Iulii op de leeftijd van 44 jaar.

De carrière van deze senator, die zich onder Tiberius afspeelde (17 – 37), is heel typisch. Zij begon met een lager burgerlijk ambt (in dit geval *decemvir stlitibus iudicandis*), gevolgd door een militaire carrière en vervolgens de typische *cursus honorum*: *quaestor*, *aedilis*, *praetor* en dan gouverneur (*proconsul*) van een senatoriale provincie. Hij stierf voor het einde van zijn gouverneurschap en dus ook voor hij de kans kreeg een gooi te doen naar het ambt van consul.

* *decemvir stlitibus iudicandis*: soort politierechter die instond voor zaken van openbare ordehandhaving. Typisch lager ambt ter voorbereiding van de echte politieke carrière (*quaestor*, *aedilis*, *praetor*, *proconsul*, *consul*).

** *praetor ad hastam*: voorzitter van het hof van de *centumviri*, bevoegd voor disputen inzake eigendom en erfenissen.

DOC. 2: Grafinscriptie van Quintus Varius Geminus (CIL IX, 3306)

*Q(uito) Vario Q(uinti) f(ilio) / Gemino / leg(ato) divi Aug(usti) II / proco(n)s(uli) pr(aetori) tr(ibuno) pl(ebis) / q(uaes-
tori) quaesit(ori) iudic(i) / praef(ecto) frum(enti) dand(i) / Xvir(o) stl(itibus) iudic(andis) / curator aedium sacr(arum) /
monumentor(um)que public(orum) / tuendorum / is primus omnium Paelign(or) senator / factus est et eos honores gessit
/ Superaequani publice / patrono*

Aan Quintus Varius Geminus, zoon van Quintus, tweemaal gezant van de Vergoddelijkte Augustus/, *proconsul*, *praetor*, volkstribuun, *quaestor*, rechter van een onderzoekshof (*iudex quaestionis*), prefect voor de graa-
nuitdeling, *decemvir stlitibus iudicandis**, curator voor het onderhoud voor de heilige gebouwen en publieke monumenten; hij werd als eerste van alle Paeligni** tot senator gemaakt en heeft al die ambten vervuld. De Superaequani*** (hebben dit monument opgericht) met publieke (middelen) aan hun *patronus*.

Quintus Varius Geminus leefde *ten tijde van keizer Augustus-Tiberius (42 vóór onze tijdrekening – 37).

* *decemvir stlitibus iudicandis*: soort politierechter, die instond voor zaken van openbare ordehandhaving. Typisch lager ambt ter voorbereiding van de echte politieke carrière (*quaestor*, *aedilis*, *praetor*, *proconsul*, *consul*).

** Paeligni: volk uit centraal Italië.

*** Superaequani: Italiaans volk.

DOC. 3: Schat van Hildesheim, iste eeuw (kopie), KMKG, Brussel

De schat van Hildesheim is in 1868 gevonden in Hildesheim, Duitsland. Ze bestaat uit een zeventigtal zilveren bekers en borden en is de grootste vondst van iste -eeuws Romeins zilver buiten de grenzen van het Romeinse Rijk. Over de oorsprong van het eet- en drinkservies weten we niets met zekerheid. Mogelijk behoorde het een

te houden (doc. 6 - 7). Menig senator had dan ook schulden, die ze soms proberen te dempen door frauduleuze praktijken. De grootste misbruiken werden echter beteugeld door de keizer, die hierdoor beschouwd wou worden als weldoener en redder van het Rijk (doc. 8 - 9).

Na gediend te hebben als *praetor* of als *consul*, wordt een senator als gouverneur van een provincie aangesteld, hetzij door de keizer (*legatus Augusti pro praetore*), hetzij door de senaat (*proconsul* of *propraetor*), naargelang het een keizerlijke of een senatoriale provincie is (doc. 10).

Wat is het statuut van een senator?

Samen met hun vrouwen, kinderen en kleinkinderen vormen de senatoren de hoogste stand in het rijk: de *ordo senatorius*. Zij staan boven de ridderstand, de zogenaamde *ordo equester*, die een minimumvermogen van 400.000 sestertiën had. Ze stonden ook boven de lokale aristocratieën, de *ordo decurionum*, die de raadsleden, de *curiales*, leveren in de steden. Samen vormen deze drie standen de *honestiores*, letterlijk de 'meer eerbaren', die allerlei privileges genieten (doc. 11).

Op straat kan je een senator herkennen aan zijn toga: enkel hij mag een toga met brede purperen boord dragen (*clavus latus*). Ridders, *equites*, dragen een toga met een smalle purperen boord, *clavus angustus*. Enkel de keizer mag een volledig purperen toga dragen.

rijke Romeinse generaal toe, maar evengoed kan het oorlogsbuit zijn die men snel begraven heeft. In de verzameling van het museum Kunst & Geschiedenis wordt een tiental kopieën bewaard. Het servies toont de luxe die terug te vinden was in bepaalde zeer rijke families.

DOC. 4: Fresco van de Villa Boscoreale van Publius Fannius Synistor, rond 50-40 vóór onze tijdrekening, KMKG, Brussel

Deze fresco's tonen de rijkdom van een *villa rustica*, een typische buitenhuis van een rijke en waarschijnlijk machtige Romein. Ook al is niet duidelijk welke functie Publius Fannius Synistor uitoefende, is deze villa een mooi voorbeeld van *villae* die ook senatoren konden bezitten.

DOC. 5: MARTIALIS, *Epigrammata*, I, 108

Naar http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/Martial_epigrammesI/lecture/11.htm (geopend op 28.02.20)

*Est tibi—sitque precor multos crescatque per annos—
Pulchra quidem, verum transtiberina domus:
At mea Vipsanas spectant cenacula laurus,
Factus in hac ego sum iam regione senex.
Migrandum est, ut mane domi te, Galle, salutem:
Est tanti, vel si longius illa foret.
Sed tibi non multum est, unum si praesto togatum:
Multum est hunc unum si mihi, Galle, nego.
Ipse salutabo decuma te saepius hora:
Mane tibi pro me dicet havere liber.*

Je hebt een huis – ik wens het alle goeds, nog lang! – dat fraai is. Maar ten westen van de Tiber. En mijn zolderkamer ziet Agrippa's bomen: Met die wijk ben ik geheel vergroeid. Ik moet verhuizen, Gallus, wil ik 's ochtends jou begroeten. 't Is het waard, al was het verder, Maar voor jou is één cliënt erbij niet veel, En juist 'die ene niet' voor mij heel veel! Ik zal jou vaak persoonlijk komen groeten, zo rond etenstijd. Maar 's ochtends groet mijn boek.

Martialis (40 - 104) was een schrijver die vooral bekend is om zijn puntdichten, de *Epigrammata*. Dikwijls beschrijven ze de kleine kantjes van de gewone mensen, maar ze dienen ook om op een verborgen wijze kritiek te geven of zelfs de spot te drijven met de hogere klassen. Dit epigram gaat over de sociale plicht van een *cliens*, die zijn *patronus* moet begroeten. Soms kost dit wat moeite.

DOC. 6: TACITUS, *Annales*, II, 33

Naar <http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/tacite AnnalesII/lecture/3.htm> (geopend op 28.02.20)

Proximo senatus die multa in luxum civitatis dicta a Q. Haterio consulari, Octavio Frontone praetura functo; decretumque ne vasa auro solida ministrandis cibis fierent, ne vestis serica viros foedaret. excessit Fronto ac postulavit modum argento, suppellectili, familiae: erat quippe adhuc frequens senatoribus, si quid e re publica crederent, loco sententiae promere. contra Gallus Asinius disseruit: auctu imperii adolevisse etiam privatas opes, idque non novum, sed e vetustissimis moribus: aliam apud Fabricios, aliam apud Scipiones pecuniam; et cuncta ad rem publicam referri, qua tenui angustas civium domos, postquam eo magnificentiae venerit, gliscere singulos. neque in familia et argento quaeque ad usum parentur nimium aliquid aut modicum nisi ex fortuna possidentis. distinctos senatus et equitum census, non quia diversi natura, sed ut locis ordinibus dignationibus antissent, ita iis quae ad requiem animi aut salubritatem corporum parentur, nisi forte clarissimo cuique pluris curas, maiora pericula subeunda, delenimentis curarum et periculorum carendum esse. facilem ad sensum Gallo sub nominibus honestis confessio vitiorum et similitudo audientium dedit. adiecerat et Tiberius non id tempus censurae nec, si quid in moribus labaret, defuturum corrigendi auctorem.

Op de volgende dag van de senaatszitting werd veel gezegd tegen de weelde van het land door Quintus Haterus, een ex-consul, en door Octavius Fronto, een ex-praetor. Er werd beslist dat vaatwerk van massief goud niet gemaakt mocht worden om voedsel op te dienen; en dat mannen zich niet mochten verlagen tot het dragen van zijden kleren uit het Oosten. Fronto ging verder en stond erop dat beperkingen zouden gelden voor vaatwerk, meubelen en huishoudelijke voorwerpen. Het was inderdaad nog gebruikelijk onder de senatoren, wanneer het hun beurt was om te stemmen, om van alles voor te stellen waarvan ze dachten dat dit in het voordeel van de Staat zou zijn. Gallus Asinius gaf een argument van een andere kant bekeken. "met de groei van het rijk, verhoogde ook de persoonlijke weelde", zei hij, "en daar is niets nieuws aan, maar het kwam overeen met de geplogenheden van de vroegste oudheid. Rijken waren één ding bij de Fabricii, maar geheel iets anders bij de Scipio's. De staat was de standaard van alles; wanneer de staat arm was, waren de huizen van de burgers nederig; wanneer het zo'n rijkdom had bereikt, verhoogde ook de private weelde. In het huishouden, en bij borden, en in wat ook gegeven was voor gebruik, was er geen uitspatting noch spaarzaamheid, behalve in relatie tot de rijkdom van de bezitter. Er was een onderscheid gemaakt tussen bezittingen van senatoren en van ridders, niet omdat ze van nature verschillen, maar dat de superioriteit van de ene klasse voor de plaatsen in het theater, in rang en in eer ook behouden mag blijven in alle andere zaken die de mentale rust garandeert en lichamelijke ontspanning. Tenzij inderdaad mannen in de hoogste positie meer angsten en meer gevaren zouden moeten ondergaan, en tegelijkertijd zouden beroofd zijn van alle troost onder deze angsten en gevaren". Gallus verkreeg gemakkelijk bijval, onder deze bevallige woorden, bij de bekentenis van mislukkingen waar zijn publiek meevoelde. En ook Tiberius voegde eraan toe dat dit geen tijden waren voor verboden; en dat als er een neergang van zeden zou zijn, een begunstiger van hervorming niet zou zijn gewenst.

Tacitus (56 - 117) was een historicus. Een van zijn belangrijkste werken is de *Annales*, waarin hij jaar na jaar de geschiedenis van Rome beschrijft vanaf de dood van Augustus. Dit fragment gaat over luxe-beperkingen voor senatoren.

DOC. 7: Lamphouder, brons, Italië, iste eeuw, KMKG, Brussel

Deze prachtige bronzen lampenhouder is een luxeproduct. De olielamp werd bovenop het ronde plateautje geplaatst. Nu staat er bovenaan een toegevoegd bronzen beeldje van de godin Venus met een spiegel.

DOC. 8: LIVIUS, *Ab urbe condita*, XXI, 63

Naar <http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/Tite-LiveXXI/lecture/13.htm> (geopend op 28.02.20)

(...) *inuisus etiam patribus ob nouam legem, quam Q. Claudius tribunus plebis aduersus senatum atque uno patrum adiuuante C. Flaminius tulerat, ne quis senator cuius senator pater fuisset maritimam nauem, quae plus quam trecentarum amphorarum esset, haberet. id satis habitum ad fructus ex agris uectandos; quaestus omnis patribus indecorus uisus.*

(...) hij was ook gehaat door de senatoren omwille van een nieuwe wet, die Quintus Claudius, de volkstribuun, had ingevoerd, ondanks de oppositie van de senaat, met de steun van Gaius Flaminius als enige van heel dit orgaan. De wet voorziet dat geen senator of een senators zoon een zeeschip mag bezitten van meer dan driehonderd amforen vracht – dit werd beschouwd als voldoende om de oogst te vervoeren van iemand zijn velden, en elke winstgevende activiteit was onwettig voor een senator.

Titus Livius (59 vóór onze tijdrekening - 17) was geschiedschrijver ten tijde van keizer Augustus. Zijn algemene geschiedenis van Rome sinds haar stichting is gekend onder de naam *Ab urbe condita*. Slechts 35 boeken van de 142 zijn bewaard.

DOC. 9: PAULUS, *Sententiae*, fragment van Leiden

(...) *senator[es] parentes[ve] eor[um] in quor[um] pot[estate] s[unt] vectigali[a] pu[b]lica c[on]ducere nauem in q[uae] stum habere eq[ui]u[os] curules p[ro]hibentur: idq[ue] factum ... repetu[n]dar[um] le[g]e vindicatur*

(...) senatoren of hun ouders onder wiens gezag zij nog zijn staan is het verboden om (contracten voor) belastingspacht te sluiten, een schip voor commerciële doeleinden te bezitten, of renpaarden te verschaffen. Dit wordt bestraft onder de wet op verduistering.

Iulius Paulus (160 - 230) was een toonaangevende vroeg 3de-eeuwse jurist. Hij schreef onder meer het werkje *Sententiae* ('Meningen') dat enkel in fragmenten overgeleverd is.

DOC. 10: Grafinscriptie van Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, Tibur (Latium) 74-79 (CIL XIV, 03608)

Ti(berio) Plautio M(arci) f(ilio) Ani(ensi) / Silvano Aeliano / pontif(ici) sodali Aug(ustali) / IIIvir(o) a(ere) a(rgento) a(uro) f(lando) f(eriundo) q(uaestori) Ti(beri) Caesaris / leg(ato) leg(ionis) V in Germania / pr(aetori) urb(ano) legat(o) et comiti Claud(i) / Caesaris in Brit{t}annia consuli / proco(n)s(uli) Asiae legat(o) pro praet(ore) Moesiae / in qua plura quam centum mil{ia} / ex numero Transdanuvianor(um) / ad praestanda tributa cum coniugib(us) / ac liberis et principibus aut regibus suis / transduxit motum orientem Sarmatar(um) / compressit quamvis parte(m) magna(m) exercitus / ad expeditionem in Armeniam misisset / ignotos ante aut infensos p(opulo) R(omano) reges signa / Romana adoratorios in ripam quam tuebatur / perduxit regibus Bastarnarum et / Rhoxolanorum filios Dacorum fratrum(!) / captos aut hostibus ereptos remisit ab / aliquis eorum obsides accepit per quem pacem / provinciae et confirmavit et protulit / Scytharum quoque regem} a Chersonensi / quae est ultra Borustenen obsidione summoto / primus ex ea provincia magno critici modo / annonam p(opuli) R(omani) adlevavit hunc legatum in / {in} Hispaniam ad praefectur(am) urbis remissum / senatus in praefectura triumphalibus / ornamentis honoravit auctore Imp(eratore) / Caesare Augusto Vespasiano verbis ex / oratione eius q(uae) i(nfra) s(cripta) s(unt) / Moesiae ita praefuit ut non debuerit in / me differri honor triumphalium eius / ornamentorum nisi quod latior ei / contigit mora titulus praefecto urbis / hunc in eadem praefectura urbis Imp(erator) Caesar / Aug(ustus) Vespasianus iterum co(n)s(ulem) fecit

Aan Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, zoon van Marcus, van de *tribus Aniensis**, priester, *sodalis Augustalis***, *triumvir* voor de aanmunting van brons, zilver en goud, *quaestor* van Tiberius Caesar, *legatus* van het Vijfde Legioen in Germania, *praetor urbanus*, gezant en gezet van Claudius Caesar in Britannia, *consul*, *proconsul* van Asia, gouverneur (*legatus propraetore*) van Moesia, in welke (provincie) hij meer dan 100.000 mensen die

aan de overkant van de Donau woonden, met vrouwen en kinderen, en hun vooraanstaanden of koningen, overbracht (naar onze zijde) om ze schatplichtig te maken. Een opstand van de Sarmati sloeg hij neer, hoewel hij een groot deel van het leger naar de veldtocht tegen Armenia had gestuurd. Voorheen onbekende of het Romeinse volk vijandig gezinde koningen leidde hij naar de oever hij beschermde opdat ze de Romeinse legerstandaarden zouden eren. Aan de koningen van de Bastarni en de Rhoxolani gaf hij hun zonen terug, (aan de koning) van de Daciërs zijn broer, die gevangen waren genomen of ontvoerd door vijanden. Van een aantal onder hen ontving hij gijzelaars. Hierdoor versterkte en verlengde hij de vrede in de provincie. Hij verdreef ook de koning van de Scythen uit de Chersonesus aan de overkant van de Borysthenes***, nadat hij hun beleg had doorbroken. Hij was de eerste om de graanvoorziening van het Romeinse volk te verlichten met een grote hoeveelheid graan uit die provincie. Toen hij van zijn gouverneurschap van Spanje werd teruggeroepen om stadsprefect te worden, eerde de senaat hem tijdens zijn prefectuur met de *ornamenta* van *triumfator*, op voorstel van de keizer Vespasianus met de onderstaande woorden uit zijn toespraak: "hij bestuurde Moesia zo goed dat de eer om de *ornamenta* van *triumfator* (te ontvangen) niet had moeten overgelaten worden aan mij – zij het dan dat door het uitstel ervan de titel van stadsprefect erdoor vergroot werd".

Keizer Vespasianus Augustus, consul voor de tweede keer heeft dit (monument) opgericht tijdens deze zelfde stads prefectuur.

*de *tribus Aniensis* is een van de oude landelijke stammen van Rome, die burgers groepeerden in functie van hun woonplaats.

***sodalis Augustalis* is een lid van een priestergenootschap, opgericht door Tiberius (14 - 37), ter ere van de cultus van Augustus.

*** de Dnjepr

DOC. 11: Suetonius, *Divus Augustus*, 44, 1

Naar <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/SUET/AUG/44.htm> (geopend op 28.02.20)

Spectandi confusissimum ac solutissimum morem correxit ordinavitque motus iniuria senatoris, quem Puteolis per celeberrimos ludos consensu frequenti nemo receperat. facto igitur decreto patrum ut, quotiens quid spectaculi usquam publice ederetur, primus subselliorum ordo uacaret senatoribus, Romae legatos liberarum sociarumque gentium uetuit in orchestra sedere, cum quosdam etiam libertini generis mitti deprendisset.

Hij verbeterde de verwarring en de wanorde waarmee de toeschouwers hun plaatsen innamen bij de publieke spelen, na een belediging aan een senator in Puteoli, voor wie in een overvol theater niemand plaats wou maken. Daarom kondigde hij een decreet van de senaat af, dat in alle openbare spektakels van eender welke soort en op welke plaats dan ook, de eerste rij zitbanken zou worden voorbehouden voor de senatoren. Hij wou zelfs niet toestaan dat ambassadeurs van vrije landen, noch die van bondgenoten van Rome, zouden zitten in de *orchestra*, omdat hij gezien had dat sommige vrijgelaten slaven gezonden waren onder die noemer.

Suetonius (ca. 70 - 126) was een cultuurhistoricus, jurist en hoge ambtenaar onder keizer Hadrianus, belast met het schrijven van officiële brieven en redevoeringen. Vanaf 119 wijdde hij zich aan zijn boek *De Vita Caesarum*, het leven van de 12 keizers vanaf Julius Caesar tot en met Domitianus. Hij deed hiervoor beroep op zijn grote documentatie en probeerde kritisch te zijn, tegelijkertijd deed hij moeite om zijn lezers te behagen.

ALBA, DE GLADIATRIX

Alba is gladiatrix. Ze is afkomstig uit de omgeving van Alba Fucens in de Abruzzen. Haar strijdersnaam verwijst dus naar haar geboorteplaats. Ze is geboren in een klein boerendorp, maar eigenlijk wil ze een heel ander soort leven. Ze droomt van roem en veel geld, vergelijk haar met onze huidige Hollywoodsterren. Alba is een vrije gladiatrix, wat betekent dat ze vrij geboren is. Ze woont in een trainingsschool (*ludus*) in de buurt van het Colosseum. Ze is vooral actief als *bestiaria*, ze vecht dus tegen wilde dieren, maar ze voert ook gevechten uit tegen andere gladiatrices. Haar laatste duel tegen een vrouw is op gelijkspel geëindigd. De twee vrouwen zijn als overwinnaars uitgeroepen en hebben een houten zwaard gekregen, de *rudis*, symbool van de overwinning. Haar tegenstander, een slavin, heeft zelfs haar vrijheid verkregen.

Bestonden er gladiatrices in de arena?

In Rome zijn er inderdaad bewijzen voor het bestaan van vrouwelijke gladiatoren, namelijk vanaf het begin van de keizertijd tot het verbod onder Septimius Severus in het begin van de 3de eeuw. De bronnen waarin ze vernoemd worden beschrijven hen echter altijd op een negatieve manier. De gevechten zijn vooral voorwerp van spot en morele afkeuring, of ze dienen als kritiek op de fratsen van keizers als Nero of Domitianus ([doc. 1 - 3](#)). Volgens Dio Cassius zou het verbod onder Septimius Severus te wijten zijn aan de schande die een gladiatrix brengt aan een eerbiedwaardige vrouw des huizes (*matronae*) ([doc. 4](#)).

De bronnen zijn moeilijk te interpreteren en geven geen informatie over het gevecht zelf. Gaat het over beroepsstrijdsters of eerder gelegenhedenvechtsters; was er instemming of niet, gladiatrices of *bestiaria*? Niets is duidelijk.

Reliëf, marmer, Halicarnassus, 1ste - 2de eeuw, British Museum, Londen, copyright © The British Museum. Used by permission

Hier en daar is een vrouwengevecht afgebeeld, ook buiten Rome. Bijvoorbeeld in een inscriptie uit Ostia ([doc. 5](#)) en op een marmerreliëf, uit de 1ste of 2de eeuw, teruggevonden in Halicarnassus (Turkije) en bewaard in het British Museum. We zien twee gladiatoren, zonder helm en met de voornamen Amazon en Achillea. Het lijkt dus om vrouwen te gaan. Ze zijn uitgerust als *provocator*, een type van gladiator gewapend met een groot rechthoekig schild, een beenbeschermer, een armbeschermer en een zwaard. Ze dragen geen helm, zoals nochtans de gewoonte is, en daarom denkt men dat het om twee vrouwen gaat. Ze staan tegenover elk-

kaar. De Griekse inscriptie vermeldt dat ze genade gekregen hebben op het einde van het gevecht. Blijkbaar was dit memorabel genoeg om er een reliëf aan te wijten.

Voor de eer en het geld....

De meerderheid van de gladiatoren zijn slaven, dikwijls krijgsgevangenen of misdadigers van het gemene recht. Nochtans zijn sommigen ook vrijgeboren mannen, zonder geld en uit op strijd en glorie. Ze tekenen een contract, de *auctoratio*, met een *lanista*, de gladiatorenbaas, waarin de duur van het contract bepaald wordt en het maximum aantal gevechten dat geleverd mag worden. Als ze in leven blijven en beroemd worden, verdienen ze meer dan genoeg om zich van een goed leven te verzekeren. Deze vrije strijders genieten geen goede reputatie: ze vallen onder de *infami*, waar ook acteurs, prostituees en *lanistae* te vinden zijn. Door hun job verliezen ze hun burgerlijke goede naam. Vrijgeboren gladiatoren zijn daarom zelden afkomstig uit de hogere klasse.

Gladiatorengevechten zijn ontstaan als een deel van begrafenisrituelen (vanaf 2de eeuw vóór onze tijdrekening). Stilaan verandert de functie van deze gevechten en worden ze ingezet voor politieke doeleinden. De organisator wil zijn kiespubliek gunstig stemmen of zijn grootsheid en rijkdom etaleren ([doc. 6 - 7](#)). Sommige keizers organiseren grootse spektakels om zich in de gunst van het volk te werken en zich populair te maken. De attracties bestaan uit verschillende activiteiten, zoals de jacht op wilde dieren (*venationes*), het martelen van de ter dood veroordeelden (*meridiani*) of soms mimevoorstellingen. De hoofdbrok waarop iedereen zit te wachten zijn de gladiatorengevechten, zeker omdat er maar enkele per jaar geprogrammeerd worden.

De gevechten zijn bloederig en gewelddadig, maar heel professioneel en strak geregeld. Er bestaan strenge regels voor elk type gladiator zoals onder andere de *provocatores*, *retiarii*, *murmillones* en *equites*. Allen kregen ze een opleiding in een kazerne, de *ludus*. Sommige gladiatoren kunnen dankzij deze opleiding tot een selecte krans van topgladiatoren gaan behoren. De gevechten gebeuren onder het alziend oog van een scheidsrechter. Wat telt is niet zodanig het ter dood brengen van de tegenstander, maar wel de kwaliteit van het gevecht: het publiek weet wat het mag verwachten. De duels volgen elkaar op, totdat één van beiden niet meer verder kan, hetzij door uitputting, hetzij door zijn verwondingen. Door een vinger op te steken vraagt hij het einde van het gevecht aan ([doc. 8](#)). Normaal beslist de organisator van de spelen over het lot van de overwonnenen. Meestal vraagt hij hiervoor de mening van de toeschouwers. Een gladiator inhuren is een dure zaak en een dode gladiator brengt extra kosten met zich mee, kosten die een organisator geen zin heeft om te betalen. Sommige uitzonderlijke tweegevechten leveren een gelijkspel op. Het gebeurt dat ze dan ontsnappen aan de verplichting om te strijden door de symbolische toekenning van een *rudis*, het houten overwinnaarszwaard ([doc. 9](#)).

Gladiatoren zijn bijzonder populair. Getuige hiervan zijn de vele voorwerpen waarop ze afgebeeld staan ([doc. 10](#)). De besten onder hen zijn gekend onder hun strijdersnaam die dikwijls geïnspireerd is op de mythologie, hun karakter, of door hun land van afkomst. Ze worden geroemd voor hun prestaties, hun kracht en hun lichaam ([doc. 11](#)). En natuurlijk ook voor hun moed om de dood te trotseren. Zelfs de grootste intellectuelen, die meestal erg gekant waren tegen deze gevechten, moeten toegeven dat gladiatoren toonbeelden van moed en morele kracht waren: zich harden tegen het lijden is immers een fundamentele waarde van viriele opvoeding ([doc. 12](#)). De levensverwachting van gladiatoren is redelijk laag, behalve voor de allerbesten die het klappen van de zweep zeer goed kenden. Dit kan je zien op funeraire inscripties ([doc. 13 - 15](#)). Ze leefden in kazernes, soms met vrouw en kinderen. Heel comfortabel was dit niet en ook hun voeding was eerder Spartaans te noemen. Natuurlijk konden ze wel vrij rondlopen in Rome en bijvoorbeeld naar de thermen gaan.

Vrouwelijke gladiatoren, een voorbeeld van emancipatie in Rome?

In de begindagen van de Republiek heeft een vrouw erg beperkte rechten. Weliswaar kent ze meer vrijheden dan haar Atheense voorgangster in de 5de eeuw vóór onze tijdrekening. Zo kan ze vrij buitenshuis gaan en deelnemen aan bepaalde openbare activiteiten. Toch blijft ze levenslang een “minderjarige”: van de vaderlijke voogdij gaat ze over naar van de voogdij van haar man of een andere mannelijk lid van het huishouden. Op het einde van de Republiek groeit haar onafhankelijkheid stilaan ([doc. 16](#)), vooral in de lagere sociale klassen waar de familiale en sociale druk minder hoog is. Bemiddelde vrouwen kunnen hun eigen vermogen beheren. Sommigen lanceren zich in de zakenwereld als echte zakenvrouwen. Op inscripties staan hun beroepen vermeld: arts of vroedvrouw, kleermaker of kapper, handelaar of zangeres ([doc. 17 - 18](#)). Indien het niet aan de schandelijke reputatie van het beroep zou liggen, staat er voor een volkse vrouw eigenlijk niets in de weg om een gladiatrix te worden.

DOCUMENTEN

DOC. 1: CASSIUS DIO, *Historia Romana*, LXI, 17 (59, onder keizer Nero)

Naar http://mercure.fltr.ucl.ac.be/Hodoi/concordances/dion_hist_rom_61/lecture/17.htm

(geopend op 28.02.20)

ἐκεῖνο δὲ δὴ καὶ αἰσχιστον καὶ δεινότατον ἅμα ἐγένετο, ὅτι καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες οὐχ ὅπως τοῦ ἵππικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ βουλευτικοῦ ἀξιώματος ἐς τὴν ὀρχήστραν καὶ ἐς τὸν ἵππόδρομον τό τε θέατρον τὸ κυνηγετικὸν ἐσῆλθον ὡσπερ οἱ ἀτιμότατοι, καὶ ἤλυσαν τινες αὐτῶν καὶ ὠρχήσαντο τραγωδίας τε καὶ κωμωδίας ὑπεκρίναντο καὶ ἐκιθαρώδησαν, ἵππους τε ἤλασαν καὶ θηρία ἀπέκτειναν καὶ ἐμονομάχησαν, οἱ μὲν ἐθέλονται οἱ δὲ καὶ πάνυ ἄκοντες.

Een ander spektakel was tegelijkertijd schandelijk en schokkend. Mannen en vrouwen, niet alleen van de ridderstand, maar ook van de senatorenstand, verschenen als spelers op het podium, in het circus en in de arena, net zoals zij met een zeer lage reputatie. Sommigen speelden fluit en dansten in mimestukken of acteerden in tragedies en komedies. Of zongen onder begeleiding van een lier. Ze reden op paarden, doodden wilde dieren en vochten als gladiatoren; soms vrijwillig maar soms duidelijk tegen hun wil.

Cassius Dio (rond 155 - 235) was een Romeins politicus en historicus. Omdat hij afkomstig was uit Klein-Azië schreef hij in het Grieks. Hij doorliep de volledige *cursus honorum* onder de Severi en werd tot consul gekozen in 205 - 206. Zijn werk *Historia Romana* gaat over de Romeinse samenleving vanaf zijn stichting tot keizer Alexander Severus in 229. Slechts enkele boeken van dit werk zijn bewaard.

DOC.2: SUETONIUS, *Domitianus*, IV, 1-2

Naar <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/SUET/DOM/4.htm> (geopend op 28.02.20)

Spectacula assidue magnifica et sumptuosa edidit non in amphitheatro modo, uerum et in circo; ubi praeter sollemnes bigarum quadrigarumque cursus proelium etiam duplex, equestre ac pedestre, commisit; at in amphitheatro nauale quoque. Nam uenationes gladiatoresque et noctibus adlychnuchos; nec uirorum modo pugnas, sed et feminarum.

Heel de tijd bracht hij (Domitianus) prachtige en overdadige opvoeringen in het amfitheater en het circus. Naast de gewone wedstrijden met wagens met twee of vier wielen leverde hij een gevecht zowel te voet als te paard. In het amfitheater deed hij zelfs mee aan een zeeslag. De dieren- en gladiatorengevechten gebeurden 's avonds met het licht van toortsen. En men liet niet alleen mannen vechten, maar ook vrouwen.

Suetonius (ca. 70 - 126) was een cultuurhistoricus, jurist en hoge ambtenaar onder keizer Hadrianus, belast met het schrijven van officiële brieven en redevoeringen. Vanaf 119 wijdde hij zich aan zijn boek *De Vita Caesarum*, het leven van de 12 keizers vanaf Julius Caesar tot en met Domitianus. Hij deed hiervoor beroep op zijn grote documentatie en probeerde kritisch te zijn, tegelijkertijd deed hij moeite om zijn lezers te behagen.

DOC.3: JUVENALIS, *Satirae*, VI, 250-267

Naar http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/juvenal_satira_06/lecture/6.htm (geopend op 28.02.20)

Floralis matrona tuba, nisi si quid in illo pectore plus agitat veraeque paratur harenae? quem praestare potest mulier galeata pudorem, quae fugit a sexu? vires amat. haec tamen ipsa vir nollet fieri; nam quantula nostra voluptas! quale decus, rerum si coniugis auctio fiat,

balteus et manicae et cristae crurisque sinistri dimidium tegimen! vel si diversa movebit proelia, tu felix ocreas vendente puella. hae sunt quae tenui sudant in cyclade, quarum delicias et panniculus bombycinus urit. aspice quo fremitu monstratos perferat ictus et quanto galeae curvetur pondere, quanta poplitibus sedeat quam denso fascia libro, et ride positis scaphium cum sumitur armis. dicite vos, neptes Lepidi caecive Metelli Gurgitis aut Fabii, quae ludia sumpserit umquam hos habitus? (quando ad palum gemat uxor Asyli?)

Deze vrouw is goed getraind en zou het niet slecht doen voor de eretrompet op het festival van Flora. Tenzij natuurlijk ze innerlijk meer ambitie heeft en aan het oefenen is voor de echte arena. Welke reputatie kan je nog toedichten aan een vrouw, die met een helm op het hoofd afstand doet van haar vrouw-zijn? Ze houdt van kracht. Toch zou ze ook geen man willen zijn. Zeg nu zelf: ze zou te veel verliezen aan charme! Wat zou het leuk zijn als er een veiling zou komen van de uitrusting van je vrouw - haar zwaard en haar armbeschermmer, haar gordel en hoofdtooi, en de halve scheenbeschermmer van haar linkerbeen! (...) kijk met wat een razernij ze slagen toebrenget, die ze geleerd heeft; kijk hoe ze het gewicht van een zware helm draagt, hoe ze stevig op haar benen staat en hoe ze een stevig harnas gekozen heeft. Je lacht je kapot wanneer ze haar hele uitrusting moet uitdoen om de kamerpot te nemen. Vertel ons, kleindochters van Lepidus en blinde Metellus en Fabius Gurges, welke vrouw van een gladiator heeft zich ooit zo gekleed.

Juvenalis (ca. 47 - 128) was een Romeins satirisch dichter. De *Satirae*, die hij tussen 90 en 127 schreef, is een kritische analyse van het hele Romeinse maatschappelijk bestel.

DOC.4: CASSIUS DIO, *Historia Romana* 76, 16

Naar http://mercure.fltr.ucl.ac.be/Hodoi/concordances/dion_hist_rom_75/lecture/16.htm

(geopend op 28.02.20)

οὐτον πλῆθος ἀθλητῶν ἀναγκασθὲν συνῆλθεν ὡσθ' ἡμᾶς θαυμάσαι πῶς αὐτοὺς τὸ στάδιον ἐχώρησε. καὶ γυναῖκες δὲ ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦτ' ἀγριώτατα ἀμιλλώμεναι ἐμαχέσαντο, ὥστε καὶ ἐς τὰς ἄλλας πάνυ ἐπιφανεῖς ἀπ' αὐτῶν ἀποσκώπτεισθαι· καὶ διὰ τοῦτ' ἐκωλύθη μηκέτι μηδεμίαν γυναῖκα μηδαμόθεν μονομαχεῖν.

Gedurende die dagen vond ook een atletenwedstrijd plaats, waarop zo een groot aantal atleten verzamelde, onder dwang, dat we ons afvroegen hoe de arena hen allen kon bevatten. En in deze wedstrijd deden ook vrouwen mee, vechtend tegen elkaar op woeste wijze, met als resultaat dat er grappen werden gemaakt over de andere vrouwen, de voorname *matronae*. Vandaar dat het vanaf dan verboden werd aan welke vrouw dan ook, wat ook haar afkomst was, om nog deel te nemen aan een gladiatorengevecht.

DOC.5: Inscriptie uit Ostia (CIL XIV, 04616)

(...) ssa (H)ostilian(u) s (Ilv)ir q(uaestor) aerar (ii Osti)ensium fla(men) d(ecreto) d(ecurionum) cur(ator) lusus iuvenal(is ...) qui primus om(niu)m ab urbe condita ludos cum (...) or et mulieres (a)d ferrum dedit una cum (Sa)bina u(x) ore fecit sibi et (...)

(...) ssa Hostilianus, duumvir*, quaestor** van de kas van Ostia, *flamen*, *curator* voor de jeugdspelen bij besluit van de stadsraad, (...) die als allereerste sinds de stichting van Rome de spelen heeft geschonken met (gladiatoren?) en ook met vrouwen voor het (zwaard)gevecht, heeft (dit) monument opgericht samen met zijn vrouw Sabina voor zichzelf en (...)

* *duumvir*, letterlijk 'tweeman', hoogste stadsmagistraat, een functie die steeds met twee werd uitgevoerd

** *quaestor*: hier lokale functie, niet te verwarren met de *quaestores* te Rome

DOC.6: Affiche uit Pompeii (CIL IV, 1180)

Pro salute / [Imp(eratoris) Vespasiani] Caesaris Augu[sti] li[b]e[ro]rumqu[e] / [eius ob] dedicationem arae [fam(ilia) gladiat(orum)] Cn(aei) [All]ei Nigidi Mai / flami[nis] Caesaris Augusti pugn(abit) Pompeis sine ulla dilatione / III Non(is) Iul(iis) venatio vela erunt

Op de gezondheid van [keizer Vespasianus] Caesar Augustus en zijn kinderen, ter gelegenheid van de oprichting van zijn altaar (van de tempel van Vespasianus op het forum), zal de troep gladiatoren van Gnaeus Allius Nigidius Maius, *flamen** van Caesar Augustus, strijden in Pompeï, op 4 juli. Het gevecht zal in geen geval uitgesteld worden. Er zal een jacht getoond worden, er wordt parfum uitgedeeld en de tentzeilen worden geplaatst.

*Een *flamen* was in de Romeinse tijd een priester toegewijd aan de eredienst van een enkele god.

DOC.7: SUETONIUS, *Divus Iulius*, 10, 1-3

Naar <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/SUET/CAES/10.htm> (geopend op 28.02.20)

Aedilis praeter comitium ac forum basilicasque etiam Capitolium ornauit porticibus ad tempus extructis, in quibus abundante rerum copia pars apparatus exponeretur. uenationes autem ludosque et cum collega et separatim edidit (...). Adiecit insuper Caesar etiam gladiatorium munus, sed aliquanto paucioribus quam destinauerat paribus; nam cum multiplici undique familia comparata inimicos exterruisset, cautum est de numero gladiatorum, quo ne maiorem cuiquam habere Romae liceret.

Toen hij *aediel* was, verfraaide Caesar niet alleen het *comitium*, en de rest van het Forum met de aanpalende *basilicae*, maar versierde ook het Capitool met tijdelijke portieken voor het tonen van de overvloedige collecties die hij verzameld had voor het amusement van de mensen. Hij zorgde voor vermaak met jacht op wilde dieren en met spelen, in eigen naam en ook in naam van zijn collega (...). Caesar voegde aan al deze uitgaven nog een gladiatorengevecht toe, weliswaar met minder duellen dan aanvankelijk gepland. Want hij had van alle kanten zo een grote groep laten komen, dat zijn vijanden gealarmeerd waren. Daarom werd een wet afgekondigd die een beperking aankondigde van het aantal gladiatoren dat toegelaten was in Rome te houden.

DOC.8: Terracottaplaat, klei, 2de helft 2de eeuw vóór onze tijdrekening, KMKG, Brussel

Deze plaat in terracotta is gevonden in een graf uit de 1ste eeuw vóór onze tijdrekening. Ze stelt twee gladiatoren voor van wie de ene zijn schild omhoog houdt in een overwinningsebaar en de andere een vinger in de lucht steekt als teken van zijn nederlaag. De overwinnaar is waarschijnlijk een *murmillo* met zijn grote rechthoekige schild, zijn helm en kleine beenbeschermers; de andere lijkt op een *thraex*: hij draagt een helm versierd met een griffioen, een armbeschermer en twee hoge beenbeschermers. Zijn kleine vierkante schild wordt vastgehouden door zijn tegenstander. Deze twee types gladiatoren vchten dikwijls tegen elkaar.

DOC.9: MARTIALIS, *Liber Spectacolorum*, XXIX

Naar http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/Martial_de_spectaculis/lecture/1.htm (geopend op 28.02.20)

Cum traheret Priscus, traheret certamina Verus, esset et aequalis Mars utriusque diu, missio saepe uiris magno clamore petita est; sed Caesar legi paruit ipse suae; - lex erat, ad digitum posita concurrere parma: - quod licuit, lances donaque saepe dedit. Inuentus tamen est finis discriminis aequi: pugnauere pares, subcubuerunt pares. Misit utrique rudes et palmas Caesar utrique: hoc pretium uirtus ingeniosa tulit. Contigit hoc nullo nisi te sub principe, Caesar: cum duo pugnarent, uictor uterque fuit.

Terwijl Priscus en Verus verder aan het vechten waren en het lange tijd onzeker was wie de overwinnaar zou worden, vroegen de toeschouwers herhaaldelijk en luid om genade voor deze gladiatoren; maar de Keizer gehoorzaamde aan een wet, die hij zelf gemaakt had. Deze wet zegt dat het gevecht voortgezet moest worden tot één van de strijdenden zijn vinger op zou steken. Meermaals liet hij hen rantsoenen en geschenken geven, want dat was toegelaten. Dit gevecht zonder uitkomst duurde al een tijd. De twee kampioenen vchten met succes gelijk op, en de overwinning schommelde van de een naar de ander. De Keizer schonk uiteindelijk aan beiden de *rudis** en de zegepalm. Het was het juiste eerbetoon voor hetgeen ze getoond hadden. Nooit, Keizer, hebben we gezien dat twee strijders ooit samen overwinnaar waren.

* de overwinningstok

DOC.10: Beeldje van een gladiator, brons, Boedapest, 2de- 3de eeuw, KMKG, Brussel

Dit beeldje versierde de bovenkant van een schacht van een standaard of het heft van een mes. Heel waarschijnlijk stelt het een *hoplomachus* voor, dit is een zwaarbewapende gladiator die opduikt onder Augustus (27 vóór onze tijdrekening - 14). Hij is herkenbaar aan zijn helm, zijn armbeschermer, zijn twee beenbeschermers en zijn zwaard. Hij draagt ook een lans en een rond schild, maar die zijn hier niet te zien, omdat zijn tweede arm ontbreekt.

DOC.11: Graffiti, Pompei (CIL IV, 4342)

Suspirium puellarum / t(h)r(aex) / Celadus Oct(avianus) III |(coronarum) III

Celadus de Thraciër, de zuchten van meisjes, 3 gevechten, 3 overwinningen.

DOC.12: CICERO, *Tusculanae disputationes*, 2, 17

Naar <http://remacle.org/bloodwolf/philosophes/Ciceron/tusc2.htm#71>

(geopend op 28.02.19)

Gladiatores, aut perditii homines aut barbari, quas plagas perferunt! quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt quam turpiter vitare! quam saepe apparet nihil eos malle quam vel domino satis facere vel populo! mittunt etiam vulneribus confecti ad dominos, qui quaerant quid velint: si satis is factum sit, se velle decumbere. Quis mediocris gladiator ingemuit, quis vultum mutavit umquam? Quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter? Quis, cum decubisset, ferrum recipere iussus collum contraxit? Tantum exercitatio meditatio consuetudo valet. (...) Crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum non nullis videri solet, et haud scio an ita sit, ut nunc fit; cum vero sontes ferro depugnabant, auribus fortasse multae, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

Maar de gladiatoren, die schurken, die barbaren, tot welk punt kunnen ze volharden? Zolang ze hun beroep goed uitoefenen, zouden ze niet liever een slag incasseren dan iets tegen de regels te doen? We zien dat wat hen het meest zorgen baart, is dat ze in de gunst van het publiek komen, en ook van hun meester. Overdekt met wonden, kijken ze vragend naar hun meester of hij tevreden is: als blijkt dat hij dit niet is, zijn ze bereid om hun keel dicht te laten knijpen. Heeft ooit iemand onder hen staan zuchten of verandering in zijn gelaat getoond? Wat een kunst om hen zelfs te zien vallen, ze doen alles om geen schande te zijn ten aanzien van het publiek. Als ze uiteindelijk omvergegooid zijn door hun tegenstander en hen het blote zwaard getoond wordt, draaien ze dan hun hoofd weg? Zie dus wat een macht training, aandacht en gewoonte hebben. (...) een aantal mensen behandelen het spektakel van gladiatoren als iets onmenselijk. En ik weet niet, zoals het er nu voorstaat, of we dat inderdaad niet zo moeten beschouwen. Maar aangezien enkel misdadigers tewerkgesteld werden in dergelijke gevechten, kan men, tenminste voor de schone schijn, een school oprichten waar men aanleert hoe men de pijn en de dood moet misprijzen.

Cicero (106 – 43 vóór onze tijdrekening) was een Romeins politicus, schrijver en filosoof gekend voor zijn opmerkelijke redevoeringen.

DOC.13: Funeraire inscriptie voor een gladiator (CIL II, 7, 362)

Edde (darivs) / ingenvvs gallicia(nvs) / an(norvm) XXV pal (marvm) XII / natione germanvs / familia vniversa de svo fac(iendvm) cvra(vit)

Gallicianus, vrijgeboren, *essedarius*, 25 jaar oud, 12 zegepalmen, van Germaanse oorsprong.

DOC.14: Funeraire inscriptie voor een gladiator (AE, 1888, 83)

Diis / Manibus / C(ontra)r(ete) [.]pus l(ibertus) v(ixit) a(nnis) XLVIII / Caesaris / [glad(iator) fuit?] annis XX pugnau(it) / [.]V vicit XIX st(ans) exit [invic]tus sua morte obit / [.]pat(r)ono suo b(ene) m(erenti) fecit

Aan de manes-goden van [Olym]pus, gladiator gespecialiseerd in het vechten tegen een net, vrijgelatene, 48 jaar geleefd. Gladiator van de keizerlijke school; hij vocht 20 jaar. Hij heeft [.]5 overwinningen behaald; 19 keer

is hem rechtstaande genade geschonken. Onverslagen is hij (een natuurlijke dood) gestorven. Dit monument is voor zijn patroon opgericht omdat hij het verdiende.

DOC.15: Funeraire inscriptie van een gladiator (CIL II, 7, 361)

M(urmillo) (contra)r(ete) / Faustus Ner(onianus) / XII ver(na) Alex(andrinus) / an(norum) XXXV h(ic) s(itus) e(st) / Apollonia uxor / et Hermes tr(aex) de / suo posuerunt

Faustus, de *murmillo* gespecialiseerd in het vechten tegen een net, opgeleid in de gladiatorenschool van Nero*, 12 overwinningen, geboren als keizerlijk slaaf in Alexandria, 35 jaar oud, is hier (te ruste) gelegd. Apollonia, zijn vrouw en Hermes de thraciër hebben (dit grafmonument) opgericht op hun kosten.

* een *neronianus* is een gladiator opgeleid in de prestigieuze school van Capua (*ludus neronianus*), die opgericht is door Caesar en in de 1ste eeuw door Nero werd verdergezet.

DOC.16: GAIUS, *Institutiones*, 1, 190 (in *De Institutien van Gaius*, A.C. Oltmans, Groningen, 1967)

Feminas uero perfectae aetatis in tutela esse fere nulla pretiosa ratio suasisse uidetur: nam quae uulgo creditur, quia leuitate animi plerumque decipiuntur et aequum erat eas tutorum auctoritate regi, magis speciosa uidetur quam uera; mulieres enim, quae perfectae aetatis sunt, ipsae sibi negotia tractant, et in quibusdam causis dicis gratia tutor interponit auctoritatem suam; saepe etiam inuitus auctor fieri a praetore cogitur.

Dat meerderjarige vrouwen echter onder voogdij staan, daarvoor schijnt men nauwelijks een degelijke reden te hebben aangebracht, want wat algemeen geloofd wordt, dat ze dikwijls misleid worden door hun zwakke geest en het juist zou zijn dat ze worden begeleid door een voogd, blijkt meer schone schijn te zijn dan ernstig; immers, eens vrouwen meerderjarig zijn, beheren ze hun zaken zelf, en de voogd verleent alleen in sommige gevallen zijn bijstand om wille van de vorm; dikwijls wordt hij ook door de *praetor* gedwongen bijstand te geven zonder dat hij dit wil.

Gaius (ca. 120 - 180) was jurist. Zijn belangrijkste werk, de *Institutiones* geschreven rond 161, was bedoeld voor het onderwijs van studenten in de rechten. Het werk bestaat uit een verzameling van oude teksten in vier boeken. De teksten gaan over personenrecht, goederen, verbintenissen en procesrecht. Dit werk is belangrijk voor de verwezenlijking van de *Institutiones Justiniani* uit de 6de eeuw.

DOC.17: Funeraire inscriptie voor een vrouwelijke arts (ILS 7802)

D(is) M(anibus) s(acrum) / Ivliae Satvrinae / ann(or)um XXXXV vxori incomparabili / medicae optimae, mvlieri sanctissimae / Cassivs Philippvs, maritvs, ob merita (fecit) / H(ic) s(ita) e(st) S(it) t(ibi) t(erra) l(evis)

Aan de manes-goden van Iulia Saturina, 45 jaar oud, onvergelykbare echtgenote, schitterende arts, vrouw met onbesmette deugd. Cassius Philippus, haar man, heeft deze steen opgericht om eer te betuigen aan haar verdiensten. Hier rust ze; moge de aarde licht wegen op jou.

DOC.18: Funeraire inscriptie voor een kapster (ILS 7618)

Nostia Daphnidis L. Cleopatra, Ornatix de uico longo

Nostia Cleopatra, kapster van de Lange Straat.

GALA, DE LEERLING-ARCHITECT.

Wie is hij en waarom gaat hij naar Rome?

Onze jonge leerling-architect is afkomstig uit Noord-Afrika. Hij komt uit een rijke familie in Leptis Magna aan de kust in het huidige Libië, op 120 km ten oosten van Tripoli. Deze stad was al belangrijk nog vóór ze Romeins werd. Tijdens de Keizertijd wordt de stad een groot handelscentrum. Onder Trajanus krijgt ze de status van kolonie. Wanneer Septimius Severus (192 - 211), afkomstig uit Leptis Magna, keizer wordt, kent de stad al een grote welvaart ([doc. 1](#)). Hij laat vele weelderige gebouwen optrekken. De stad wordt zelfs het 'Rome van Afrika' genoemd. In het begin van de 3de eeuw is de bevolking zodanig toegenomen, dat een stadsuitbreiding noodzakelijk wordt, dit gebeurde trouwens overal in het Rijk.

Vooraf rijke families sturen hun zonen als student naar het buitenland. Onze jonge leerling-architect kiest specifiek voor Rome om zijn kennis te vergroten en zijn opleiding te voltooien. Je kan het vergelijken met studenten die in deze tijd op Erasmus gaan ([doc. 2 - 3](#)).

Net zoals de huidige grote metropolen, is het oude Rome een voortdurende bouwverf. Terwijl hij de talrijke prachtige openbare gebouwen in de stad bezoekt neemt hij de sfeer, de geuren en geluiden in zich op. Hij bezoekt de grote werven van de stad en daar leert hij hoe hij zijn leerstof moet toepassen zoals berekeningen maken en kosten uitrekenen. Hij probeert heel precies te werken, zodat hij ooit - wie weet - misschien wel een aquaduct zal bouwen. Later, als hij weer thuis is, zal hij zijn nieuwe inzichten kunnen toepassen in zijn eigen stad ([doc. 4](#)).

Wat is het statuut van een architect?

Gala is een vrijgeborene in zijn stad. Dit was niet voor alle architecten het geval. Jammer genoeg zijn er veel lacunes in de bronnen om de sociale status van een architect, het beroep, het werk en zijn opdrachten goed te kunnen duiden. Er zijn geen namen van architecten bekend, behalve hier en daar een funeraire inscriptie of een toewijding die de naam van een architect vermeldt. Deze bescheidenheid of eerder anonimiteit rond architecten verwijst mogelijk naar een lage maatschappelijke rang. Architecten lijken te worden beschouwd als eenvoudige ambachtslieden. Zonder twijfel waren ze slecht betaald aangezien de meesten hetzij slaven, hetzij vrijgelatenen waren. Die laatsten moesten dikwijls ook nog diensten leveren aan hun vroegere meesters. De keizerlijke vrijgelatenen daarentegen, hebben een belangrijke rol gespeeld in het stadsgebeuren en sommigen onder hen zijn benoemd tot architect van de keizer.

Hoe word je architect?

Veel bronnen over de opleiding tot architect zijn er niet. Om te beginnen dekt het woord *architectus* een veel grotere lading dan vandaag. Het kan wijzen op een bouwer van gebouwen (zoals wij dat vandaag omschrijven), maar het kan ook duiden op een militair ingenieur, een *machinator*. Zijn werk bestaat erin om oorlogstuig te ontwerpen of allerlei toestellen voor op een bouwverf. Er bestonden 'verenigingen van vakmannen betrokken bij de bouw', de *collegiae fabri*. Daarin zaten zowel de metsers en schrijnwerkers, als meer gespecialiseerde beroepen zoals stukadoors en tegelleggers ... en dus ook architecten en ingenieurs. Het onderscheid tussen architect en bouwpromotor is ook niet altijd even duidelijk. Er moet dus een enorm

aanbod geweest zijn van studies en praktijksessies.

Vitruvius, de beroemde architect uit de 1ste eeuw vóór onze tijdrekening, beschrijft in zijn *De Architectura* zijn ervaringen met bouwkunde op verschillende terreinen. Net als zoveel architecten was hij waarschijnlijk ook zelf eerst militair ingenieur in het leger. Hij spreekt over het belang van studeren en multidisciplinaire kennis om architect te worden. Vakken zoals tekenkunde, geometrie, wiskunde, optica, filosofie, geneeskunde, astrologie, geschiedenis, muziek en zelfs boekhouden worden vermeld. Het is duidelijk dat men een grondige kennis moest opbouwen alvorens men een theater of thermen kon oprichten ([doc. 5 - 6 - 7](#)).

Wie zijn de echte bouwers van het Romeinse Rijk?

Ondanks de goede reputatie van sommige architecten en ingenieurs vanaf de Keizertijd, kunnen we dikwijls geen namen verbinden met de gebouwen die ze hebben ontworpen en opgericht. De naam die wel is overgeleverd als “ontwerper” van een monument is deze van de keizer of de magistraat van wie het idee komt en die de opdracht heeft gegeven; de architect heeft slechts een adviserende rol ([doc. 8](#)). De beslissing om stadsvernieuwingen uit te voeren komt van de keizer ([doc. 9](#)). De provinciegouverneurs volgen de richtlijnen van de keizer op en de ontwikkelingen in de stadscentra. Ze beslissen of er gebouwen bij moeten komen en of er aan renovatie en uitbreiding gedaan wordt ... of niet. Ze beheren minutieus het financiële plaatje en zoeken actief naar privé financiering. Stilaan ervaart men dit als een verplichting. De bouwmeester is dus een politicus en dikwijls een legerofficier die zich laat helpen door meer technisch geschoolde vakmensen. De technische details worden overgelaten aan architecten en ingenieurs die naar de bouwplaats gestuurd worden ([doc. 10](#)).

Desondanks zijn ons toch een aantal beroemde architecten bekend: Vitruvius, Rabirius (architect van Domitianus), Apollodoros van Damascus (grootse architect van Trajanus). Celer en Severus hebben meegewerkt aan het *Domus Aurea*, het Gouden huis van Nero. Celer, een vrijgelatene van Nero, was een *machinator* (ingenieur) en Severus was zowel architect als landschapsarchitect. Het zou kunnen dat ze allebei meegewerkt hebben aan de heropbouw van de stad na de brand van Rome in 64. Ze hadden extra aandacht voor meer open ruimte ([doc. 11](#)).

Naast de officiële gebouwen, die met politieke steun opgericht zijn, bestaan er ook architecten die op de privé-markt werken. Er bestaan zelfs bouwmaatschappijen die als het ware bandwerk verrichten op gebied van huizenbouw. Soms gaat het over weinig betrouwbare architecten die zich verrijken via lucratieve immobiliën in de volkswijken. Deze praktijken maken van Rome een permanente werf, waar afbraak en heropbouw elkaar opvolgen ([doc. 12](#)).

Wat is de rol van de architect?

Tijdens het Keizerrijk houden de architecten toezicht op de grote urbanisatiewerken die in opdracht van de keizer worden uitgevoerd. Ze kunnen hiervoor rekenen op een ploeg technici, bestaande uit architecten, ingenieurs, tekenaars, *scribae* (schrijvers), vaklui (timmermannen, schrijnwerkers, tegelleggers, steenhouders) en arbeiders die het zwaardere werk doen.

De magistraten van de stad waar het bouwwerk moet verrijzen zijn belast met het zoeken van de gewone arbeiders. Als er toevallig in de buurt troepen gelegerd zijn, gebeurt het dat men soldaten aanneemt als arbeiders.

De opdrachtgever zal regelmatig ter plaatse komen om de werken te inspecteren om te zien of alles volgens plan verloopt. De

aannemer heeft een zekere vrijheid om het werk in goede banen te leiden. Over hoe de architect in werkelijkheid omging met de werkploegen en de ambachtsslui weten we maar weinig. Als het bouwwerk af is, zal de architect de werf opleveren nadat hij gecontroleerd heeft of alles volgens plan gegaan is. Constructiefouten en fraude komen zeker voor. Zo is er een gekend voorbeeld van slecht gelegde waterleidingen. Een *curator aqua*, de ambtenaar van het water, stond dan in voor het beheer en bewaking van het water ([doc. 13 - 15](#)).

DOCUMENTEN

DOC.1: Standbeeld van Septimius Severus, brons, Rome 1ste-3de eeuw, KMKG, Brussel

Dit monumentale bronzen standbeeld stelt een keizer in heroïsche kledij voor. Hij maakt met zijn rechterhand het gebaar van een redenaar. Het beeld is gevonden in Rome zonder hoofd en zonder rechterarm. In de 17de eeuw is het gerestaureerd met een nieuwe arm en hoofd. We zien nu een portret van keizer Septimius Severus. Tijdens zijn regering heeft Septimius Severus veel steden verfraaid met nieuwe gebouwen, zo ook in Leptis Magna, de stad waaruit hij afkomstig is. In Rome restaureert hij gebouwen die verwoest waren door een brand.

DOC.2: AMMIANUS MARCELLINUS, *Res Gestae*, XVI, 10, 13-15

Naar <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/SUET/DOM/4.htm> (geopend op 28.02.20)

Proinde Romam ingressus imperii uirtutumque omnium larem, cum uenisset ad rostra, perspectissimum priscae potentiae forum, obstupuit perque omne latus quo se oculi contulissent miraculorum densitate praestricus (...) deinde intra septem montium culmina per adcliuitates planitiemque posita urbis membra conlustrans et suburbana, quicquid uiderat primum, id eminere inter alia cuncta sperabat: Iouis Tarpei delubra, quantum terrenis diuina praecellunt: lauacra in modum prouinciarum exstructa: amphitheatri molem solidatam lapidis Tiburtini compage, ad cuius summitatem aegre uisio humana conscendit: Pantheum uelut regionem teretem speciosa celsitudine fornicatam: elatosque uertices scansili suggestu consulum et priorum principum imitamenta portantes, et Urbis templum forumque Pacis et Pompei theatrum et Odeum et Stadium aliaque inter haec decora urbis aeternae. uerum cum ad Traiani forum uenisset, singularem sub omni caelo structuram, ut opinamur, etiam numinum adsensione mirabilem, haerebat adtonitus per gigantes contextus circumferens mentem nec relatu effabiles nec rursus mortalibus adpetendos.

Eindelijk was hij aangekomen in dit Rome, toonbeeld van moed en grootsheid. Aangekomen op het Forum kan je niet anders dan verstomd staan, als je van bovenaf de grootse bron van de antieke Romeinse overheersing beschouwt. Langs welke kant zijn ogen ook draaien worden ze aanhoudend verblind door wonderen (...) Hij liep door alle wijken volgebouwd met huizen of over de flanken van de zeven heuvels zonder de volkswijken te vergeten, terwijl hij nog altijd niet geloofde dat hij echt rondliep in dit spektakel dat zijn ogen binnendrong. Hier zag hij de tempel van de Tarpeïsche Jupiter, die hem leek te dragen naar de rest; daar zag hij de thermen, even lang als een provincie; een beetje verder de hoogmoedige stenen massa van dat amfiteater, waarvoor de Tiber de materialen heeft aangevoerd en waarvoor de ogen zich vermoeien met het schatten van de hoogte; daarna het gewaagde gewelf van het Pantheon met zijn wijde omtrek; dan de reusachtige hoogtes, die toegankelijk zijn via trappen, en die oprijzen tot boven de prinselijke verblijven; en de tempel van de godin Roma, en het Forum van de Vrede het theater van Pompeius, het Odeon, het stadion en zoveel andere heerlijkheden die je eeuwige stad verfraaien. Maar toen hij aankwam op het Forum van Trajanus, bouwwerk uniek in de wereld, en volgens ons de bewondering door de goden zelf waardig, stond hij even stil, terwijl hij

in gedachten met zijn ogen de kolossale verhoudingen probeerde te meten, die elke beschrijving tarten en die door geen enkel menselijk wezen nog kan nageemaakt worden.

Marcellinus (ca. 330 – 400) was een Romeins legerofficier en historicus geboren in Antiochië, Syrië. Zijn *Res Gestae* is een geschiedenis van het Romeinse Rijk vanaf Nerva tot en met Valens.

DOC.3: STRABO, *Geographika*, V, 3,8

Naar http://mercure.fltr.ucl.ac.be/Hodoi/concordances/strabon_geographica_05/lecture/31.htm

(geopend op 28.02.20)

τούτων δὲ τὰ πλείστα ὁ Μάρτιος ἔχει κάμπος πρὸς τῇ φύσει προσλαβὼν καὶ τὸν ἐκ τῆς προνοίας κόσμον. Καὶ γὰρ τὸ μέγεθος τοῦ πεδίου θαυμαστὸν ἅμα καὶ τὰς ἀρματοδρομίας καὶ τὴν ἄλλην ἵππασίαν ἀκώλυτον παρέχον τῷ τοσοῦτῳ πλήθει τῶν σφαίρα καὶ κρίκω καὶ παλαίστρα γυμναζομένων· καὶ τὰ περικείμενα ἔργα καὶ τὸ ἔδαφος ποάζον δι' ἔτους καὶ τῶν λόφων στεφάναι τῶν ὑπὲρ τοῦ ποταμοῦ μέχρι τοῦ ρείθρου σκηνογραφικὴν ὄψιν ἐπιδεικνύμεναι δυσανάλλακτον παρέχουσι τὴν θέαν. Πλησίον δ' ἐστὶ τοῦ πεδίου τούτου καὶ ἄλλο πεδίων καὶ στοαὶ κύκλω παμπληθεῖς καὶ ἄλση καὶ θέατρα τρία καὶ ἀμφιθέατρον καὶ ναοὶ πολυτελεῖς καὶ συνεχεῖς ἀλλήλοις, ὡς πάρεργον ἂν δόξαιεν ἀποφαίνεσθαι τὴν ἄλλην πόλιν. Διόπερ ἱεροπρεπέστατον νομίσαντες τοῦτον τὸν τόπον καὶ τὰ τῶν ἐπιφανεστάτων μνήματα ἐν ταῦθα κατεσκεύασαν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ἀξιολογώτατον δὲ τὸ Μανσῶλειον καλούμενον, ἐπὶ κρηπίδος ὑψηλῆς λευκολίθου πρὸς τῷ ποταμῷ χῶμα μέγα, ἄχρι κορυφῆς τοῖς ἀειθαλέσι τῶν δένδρων συνηρέφες· ἐπ' ἄκρῳ μὲν οὖν εἰκὼν ἐστὶ χαλκῆ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος, ὑπὸ δὲ τῷ χῶματι θῆκαί εἰσιν αὐτοῦ καὶ τῶν συγγενῶν καὶ οἰκείων, ὅπισθεν δὲ μέγα ἄλλος περιπάτους θαυμαστὸς ἔχων· ἐν μέσῳ δὲ τῷ πεδίῳ ὁ τῆς καύστρας αὐτοῦ περίβολος καὶ οὗτος λίθου λευκοῦ, κύκλω μὲν περικείμενον ἔχων σιδηροῦν περίφραγμα, ἐντὸς δ' αἰγείροις κατάφυτος. Πάλιν δ' εἴ τις εἰς τὴν ἀγορὰν παρελθὼν τὴν ἀρχαίαν ἄλλην ἐξ ἄλλης ἴδοι παραβεβλημένην ταύτη καὶ βασιλικὰς στοὰς καὶ ναοὺς, ἴδοι δὲ καὶ τὸ Καπιτώλιον καὶ τὰ ἐνταῦθα ἔργα καὶ τὰ ἐν τῷ Παλατίῳ καὶ τῷ τῆς Λιβίας περιπάτῳ, ῥαδίως ἐκλάθοιτ' ἂν τῶν ἔξωθεν. Τοιαύτη μὲν ἡ Ῥώμη.

(...) Het grootste deel van die monumenten zijn op het Marsveld opgericht. (...) Laat ons daaraan toevoegen dat aan de zijkant, vrijstaand van een ander groot plein dat omgeven is met zuilportieken, er verschillende gewijde bossen zijn, drie theaters, een amfitheater en verschillende tempels die aan elkaar grenzen, (...) en omdat deze wijk in hun ogen eerder een religieus karakter vertoonde, meer verheven dan de andere, hebben de Romeinen hier hun beroemdste doden begraven, mannen én vrouwen. Het belangrijkste graf is het mausoleum (van Augustus), een enorme tumulus die niet ver van de rivier uitsteekt. Onderaan is er een plint van witte marmer, op zichzelf al heel hoog. Overschaduwde door groene bomen tot aan de bovenkant is deze tumulus bekrond met een standbeeld in messing van Caesar Augustus. De tumulus bedekt, samen met de resten van deze prins, ook de assen van zijn ouders en zijn vrienden of familieleden. Het bevindt zich daarenboven naast een groot bos waar de lanen uitnodigen tot prachtige wandelingen. Het centrum van de vlakte, uiteindelijk, is ingenomen door de ommuurde brandstapel van Augustus: eveneens in witte marmer. Deze ommuring is beschermd door een ijzeren balustrade die helemaal rond gaat. De binnenkant is beplant met populieren. Beeld je in, nochtans, dat je van hier wandelt naar het oude Forum en dat men zijn blik laat dwalen langs de lange aaneensluitende *basilicae*, portieken en tempels, die je passeert; of meer nog, dat je naar het Capitool wandelt, of op de Palatijn, in de tuinen van Livia en de meesterlijke kunstwerken bewondert, die hier staan: de kans bestaat dat je, eenmaal in de stad, alles vergeet wat je kent erbuiten. Zo is Rome.

Strabo (60 vóór onze tijdrekening - 20) was een Grieks geograaf en historicus die leefde in de tijd van keizer Augustus. De *Geographika*, waarin hij de toen gekende wereld en de relatie tussen de inwoners en hun natuurlijke milieu beschrijft, is zijn belangrijkste werk.

DOC.4: DIONYSIOS VAN HALICARNASSOS, *Antiquitates Romanae*, 3, 67,5

Naar http://mercure.fltr.ucl.ac.be/Hodoi/concordances/denys_hal_ant_rom_03/lecture/67.htm

(geopend op 28.02.20)

ἔγωγ' οὖν ἐν τρισὶ τοῖς μεγαλοπρεπεστάτοις κατασκευάσμασι τῆς Ῥώμης, ἐξ ὧν μάλιστα τὸ τῆς ἡγεμονίας ἐμφαίνεται μέγεθος, τὰς τε τῶν ὑδάτων ἀγωγὰς τίθεμαι καὶ τὰς τῶν ὁδῶν στρώσεις καὶ τὰς τῶν ὑπονόμων ἐργασίας οὐ μόνον εἰς τὸ χρήσιμον τῆς κατασκευῆς τὴν διάνοιαν ἀναφέρων (...), ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν τῶν ἀναλωμάτων πολυτέλειαν,

Inderdaad, de drie meesterwerken in Rome, waaraan men volgens mij de grootsheid van het Rijk kan aflezen, zijn de aquaducten, de geplaveide wegen en de afwatering van de riolen. Ik zeg dit met respect, niet alleen omwille van de nuttige functie van deze bouwsels, maar ook omwille van de omvang van de kostprijs, die ze vertegenwoordigen.

Dionysius van Halicarnassus (60 vóór onze tijdrekening - 8) was een Grieks schrijvende geschiedkundige en redenaar in Rome.

DOC.5: VITRUVIUS, *De Architectura*, I, 1, 1-10

Naar http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/vitruve_de_architect_01/lecture/2.htm

(geopend op 28.02.20)

1. *Architecti est scientia pluribus disciplinis et uariis eruditionibus ornata, cuius indicio probantur omnia, quae ab ceteris artibus perficiuntur opera. Ea nascitur ex fabrica et ratiocinatione. (...)* 2. *Itaque architecti, qui sine litteris contenderant ut manibus essent exercitati, non potuerunt efficere, ut haberent pro laboribus auctoritatem (...)* At qui utrumque perdidicerunt, (...) citius cum auctoritate, quod fuit propositum sunt assequuti 3. (...) *Itaque eum et ingenium esse oportet, et ad disciplinam docilem: neque enim ingenium sine disciplina, aut disciplina sine ingenio, perfectum artificem potest efficere: et ut litteratus sit, peritus graphidis, eruditus geometria, et optices non ignarus, instructus arithmetica, historias complures nouerit, philosophos diligenter audierit, musicam sciuerit, medicinae non sit ignarus, responsa iurisconsultorum nouerit, astrologiam caelique rationes cognitatas habeat.* 4. *Quae cur ita sint, haec sunt causae. Litteras architectum scire oportet, uti commentariis memoriam firmiorem efficere possit. Deinde graphidis scientiam habere, quo facilius exemplaribus pictis quam uelit operis speciem deformare ualeat. Geometria autem plura praesidia praestare architecturae: et primum euthygrammi et circini tradit usum, e quo maxime facilius aedificiorum in areis expediuntur descriptiones, normarumque et librationum et linearum directiones. Item per optices in aedificiis ab certis regionibus caeli lumina recte ducuntur. Per arithmetice uero sumptus aedificiorum consummantur, mensurarum rationes explicantur, difficilesque symmetriarum quaestiones geometricis rationibus et methodis inueniuntur.* 5. *Historias autem plures nouisse oportet, quod multa ornamenta saepe in operibus architecti designant, de quibus argumenti rationem, cur fecerint, quaerentibus reddere debent (...)* 7. *Philosophia uero perficit architectum animo magno, et uti non sit adrogans, (...)* Ne sit cupidus, neque in muneribus accipiendis habeat animum occupatum, sed cum grauitate suam tueatur dignitatem, bonam famam habendo (...) 8. *Musica autem sciat oportet, uti canonicam rationem et mathematicam notam habeat (...)* 10. *Disciplinam uero medicinae nouisse oportet, propter inclinationes caeli, quae Graeci g- klimata dicunt, et aeres et locorum qui sunt salubres aut pestilentes aquarumque usus. Sine his enim rationibus nulla salubris habitatio fieri potest. (...)* Ex astrologia autem cognoscitur oriens, occidens, meridies, septentrio, et caeli ratio, aequinoctium, solstitium, astrorum cursus (...)

1. De architectuur is een wetenschap die een verscheidenheid aan studies en kennis omvat; ze kent en oordeelt over alle andere kunstuitingen. Ze is de vrucht van praktijk en theorie. (...) 2. Architecten die neerkijken op theorie en enkel de praktijk toepassen, hebben niet de reputatie gekregen die overeen komt met hun inspanningen (...) Hij die (...) de praktijk weet op te hangen aan de theorie bereikt zijn doel met evenveel succes als snelheid 3. (...) Bij een architect moet het denkproces samenvloeien met de arbeid: want toepassing zonder nadenken of nadenken zonder toepassen kan een kunstenaar niet naar het volmaakte leiden. Hij moet een aantal competenties hebben: goed schrijven, gemakkelijk tekenen, kennis van geometrie; hij moet iets kennen van optica, grondig vertrouwd zijn met rekenkunde, geschiedenis kennen, filosofie, muziek, ver-

trouwd zijn met geneeskunde en recht, op de hoogte zijn van astronomie, die ons inwijdt in de bewegingen van de hemel. 4. En ziehier waarom. Een architect moet kunnen schrijven, zodat hij helder zijn herinneringen kan neerpennen. Tekenen is nodig, zodat hij behendig en duidelijk het plan van de monumenten die hij wil bouwen kan weergeven. De geometrie geeft hem verschillende mogelijkheden: het maakt hem vertrouwd met de meetlat en het kompas, die er vooral toe dienen om de plaats te bepalen van het bouwwerk en de omtreklijnen van de vierkanten in de hoogte en op de lijn. Met de optica krijgen de gebouwen dagen naargelang de gesteldheid van de lucht. Met de hulp van rekenkunde kan men het budget bepalen en men vereenvoudigt de berekeningen van de afmetingen, men berekent de proporties, wat moeilijk te verkrijgen is met de methodes van de geometrie. 5. Hij moet notie van geschiedenis hebben: dikwijls gebruiken architecten in hun werk een massa versieringen, waarover ze uitleg moeten kunnen verschaffen aan hen die hen vragen over stellen over hun oorsprong (...) 7. De filosofie verheft de geest van een architect en geeft hem overtuigingskracht (...) Een architect moet minder denken aan verrijking in het heden, dan wel aan het verkrijgen van een reputatie, dergelijk eerbiedwaardig beroep waardig (...) 8. Ook muziek is noodzakelijk, omdat men goed de verhoudingen en wiskunde moet kunnen begrijpen (...) 10. Ook de geneeskunde is belangrijk voor een architect, om de klimaten te kennen en de plaatselijke kwaliteit van de lucht, of ze gezond of verderfelijk, en de eigendom van de waters. (...) De sterrenkunde zal hem de windstreken leren kennen, het oosten, het westen het zuiden en het noorden, de positie van de hemel, de equinoxen, de zonnewendes, de baan van de sterren (...)

Marcus Vitruvius Pollio, ofte Vitruvius (ca. 90 vóór onze tijdrekening - 15), begon zijn carrière als officier bij de genie (ingenieur) in het leger van Caesar. Na de dood van Caesar werd hij benoemd tot architect van keizer Augustus. In zijn laatste levensjaren stelde hij de *De Architectura* samen. Dit boek is een bron vol onschatbare informatie over de verzamelde ervaring van grote architecten en ook van hemzelf gedurende verschillende eeuwen.

DOC.6: VITRUVIUS, *De Architectura*, V, 3

Naar http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/vitruve_de_architect_05/lecture/4.htm

(geopend op 28.02.20)

1. *Cum forum constitutum fuerit, tum deorum immortalium diebus festis ludorum expectationibus eligendus est locus theatro quam saluberrimus, (...) Per ludos enim cum coniugibus et liberis persedentes delectationibus detinentur et corpora propter uoluptatem inmota patentes habent uenas, in quas insiduntur aurarum flatus, qui, si a regionibus palustribus aut aliis regionibus uitiosis aduenient, nocentes spiritus corporibus infundent. Itaque si curiosius eligetur locus theatro, uitabuntur uitia.*
 2. *Etiamque prouidendum est, nene impetus habeat a meridie. Sol enim cum implet eius rutunditatem, aer conclusus curuatura neque habens potestatem uagandi uersando conferuescit et candens adurit excoquitque et inminuit e corporibus umores. Ideo maxime uitandae sunt his rebus uitiosae regiones et eligendae salubres. (...) 5. (...) Etiam diligenter est animaduertendum, ne sit locus surdus, sed ut in eo uox quam clarissime uagari possit. Hoc uero fieri ita poterit, si locus electus fuerit, ubi non inpendiantur resonantia (...) 8. Ergo ueteres architecti naturae uestigia persecuti indagacionibus uocis scandentis theatrorum perfecerunt gradationes, et quaesierunt per canonicam mathematicorum et musicam rationem, ut, quaecumque uox esset in scaena, clarior et suauior ad spectatorum perueniret aures (...)*

Nadat de plaats voor de bouw van het forum bepaald is, moet de plaats voor het theater gezocht worden voor de spelen die gewijd zijn aan de feesten van de onsterfelijke goden (...) Door hun aantrekkelijkheid houden de spelen de toeschouwers met hun vrouw en kinderen lange tijd op hun zitplaatsen. De door deze aantrekkelijke genoegens wijd geopende poriën van het lichaam ontvangen gemakkelijk alle dingen die in de lucht hangen. Of hij nu uit moerassige streken of ongezonde streken komt, de lucht zal een verderfelijke invloed uitoefenen op de gezondheid. Men moet voor een theater dus een plaats zoeken, die elke slechte invloed terzijde schuift. Men moet daarenboven erop letten dat het theater niet aan de middagwind wordt blootgesteld. Want de zon vult met zijn stralen de buik van het theater, de lucht die erin opgesloten is vindt geen manier om te circuleren en wordt er opgesloten, warmt op, ontvlamt en voelt brandend aan, verbruikt en droogt het lichaam uit. Ook moet men ten allen prijze ongezonde blootstelling vermijden, en een plaats kiezen waar de gezondheid niet hoeft af te zien (...) Men moet er ook zorg voor dragen dat de plek goed weerklinkt, opdat de stem zich

helder kan laten horen; want dit gebeurt als men een plaats kiest waar niets de welluidendheid in de weg staat (...) 8. En daarom konden de vroegere architecten, met volharding de wetten van de natuur volgend en na de werking van de stem bestudeerd te hebben, bepalen hoe hoog de treden van de theaters moesten zijn (...) en ervoor zorgen dat alles wat gezegd werd op het podium met zachtheid en klaarheid ter ore van de toeschouwers kwam (...)

DOC.7: Campana-plaat, terracotta met sporen van polychromie, Horti Salustiani, Rome, 1ste eeuw, KMKG, Brussel

Gedecoreerde platen in gebakken klei zoals deze versierden openbare gebouwen of privé-huizen. De plaat beeldt een gebouw af in Korinthische stijl. Tussen de zuilen staat in het midden Hercules en links en rechts van hem telkens twee atleten. Het thema van een zuilengalerij (in een *palaestra*, een *porticus*, een tempel) waartussen personages staan wordt veelvuldig afgebeeld op dergelijke platen. De Campana-platen, zo genoemd naar de 19de-eeuwse Italiaanse verzamelaar, werden gemaakt in grote gespecialiseerde ateliers uit o.a. de omgeving van Rome.

DOC.8: STRABO, *Geographika*, V, 3, 8

Naar http://mercure.fltr.ucl.ac.be/Hodoi/concordances/strabon_geographica_05/lecture/31.htm

(geopend op 28.02.20)

οἱ παλαιοὶ μὲν τοῦ κάλλους τῆς Ῥώμης ὀλιγώρουν, πρὸς ἄλλοις μείζοσι καὶ ἀναγκαιοτέροις ὄντες· οἱ δ' ὕστερον καὶ μάλιστα οἱ νῦν καὶ καθ' ἡμᾶς, οὐδὲ τούτου καθυστέρησαν, ἀλλ' ἀναθημάτων πολλῶν καὶ καλῶν ἐπλήρωσαν τὴν πόλιν. Καὶ γὰρ Πομπήιος καὶ ὁ θεὸς Καῖσαρ καὶ ὁ Σεβαστὸς καὶ οἱ τούτου παῖδες καὶ οἱ φίλοι καὶ γυνὴ καὶ ἀδελφὴ πᾶσαν ὑπερεβάλλοντο σπουδὴν καὶ δαπάνην εἰς τὰς κατασκευάς·

De oude Romeinen hadden eerlijk gezegd de verfraaiing van hun stad volledig verwaarloosd, omdat ze bezig waren met zaken die groter, belangrijker waren. Romeinen, vooral zij die nu leven, vonden het aangenaam om haar te verrijken met een massa schitterende monumenten, zonder echter de belangrijke zaken uit het oog te verliezen: Pompeius, de goddelijke Caesar, Augustus, zijn kinderen, zijn vrienden, zijn vrouw, zijn zus, allen naar geloven, hebben zich met een extreme volharding en een grenzeloze vrijgevigheid, ingezet voor de monumentale versiering van Rome.

DOC.9: Reconstructie van de zuilenportiek van Apamea, 2de eeuw, KMKG, Brussel

Apamea aan de Orontes is gesticht door de Seleuciden in 300 vóór onze tijdrekening. De stad wordt Romeins bij de verovering van Syrië in de 1ste eeuw vóór onze tijdrekening. Na een aardbeving in de 2de eeuw wordt Apamea helemaal heropgebouwd volgens een dambordpatroon. Er zijn twee hoofdasen: langs de *cardo* van noord naar zuid loopt langs beide zijden een zuilengalerij van bijna 2 km lang; de *decumanus* staat loodrecht op de hoofdas en is dus oost-west georiënteerd. De zuilengalerij toont ons een mooi voorbeeld van Romeinse architectuur en geuigt van de voorspoed van de stad.

DOC.10: PLINIUS DE JONGERE, *Brieven*, X, 34, 46, 47 (briefwisseling tussen keizer Trajanus en Plinius de Jongere, provinciegouverneur)

Naar http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/Pline_le_jeune_lettresX/lecture/4.htm

http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/Pline_le_jeune_lettresX/lecture/5.htm (geopend op 28.02.20)

Plinius traiano imperatori

Prusenses, domine, balineum habent; est sordidum et uetus. Itaque magni aestimant nouum fieri; quod uideris mihi desiderio eorum indulgere posse. Erit enim pecunia, ex qua fiat, primum ea quam reuocare a priuatis et exigere iam coepi; deinde quam ipsi erogare in oleum soliti parati sunt in opus balinei conferre; quod alioqui et dignitas ciuitatis et saeculi tui nitor postulat.

Plinius traiano imperatori

In aquaeductum, domine, Nicomedenses impenderunt sestertium tricies trecenta uiginti nouem millia, qui imperfectus adhuc omissus, destructus etiam est; rursus in alium ductum erogata sunt ducenta millia. Hoc quoque relicto nouo impendio est opus, ut aquam habeant, qui tantam pecuniam male perdiderunt. Ipse perueni ad fontem purissimum, ex quo uidetur aqua debere perducī, sicut initio temptatum erat, arcuato opere, ne tantum ad plana ciuitatis et humilia perueniat. (...) Sed in primis necessarium est mitti a te uel aquilegem uel architectum, ne rursus eueniat quod accidit. Ego illud unum affirmo, et utilitatem operis et pulchritudinem saeculo tuo esse dignissimam.

Traianus plinio

Curandum est, ut aqua in Nicomedensem ciuitatem perducatur. Vere credo te ea, qua debebis, diligentia hoc opus aggressurum. Sed medius fidius ad eandem diligentiam tuam pertinet inquirere, quorum uitio ad hoc tempus tantam pecuniam Nicomedenses perdiderint, ne, dum inter se gratificantur, et incohauerint aquae ductus et reliquerint. Quid itaque compereris, perfer in notitiam meam.

Plinius aan keizer Trajanus.

De Pruisen, heer, hebben oude baden die in slechte staat zijn. Als u het toestaat zouden ze die willen herstellen. Na onderzoek geloof ik dat men beter een nieuw badhuis zou bouwen en het zou goed zijn als u akkoord gaat met hun aanvraag. De fondsen om dit te financieren zouden uit verplichte bijdragen komen die ik opgelegd heb aan particulieren, en verder van geld dat normaal gezien gebruikt wordt om badolie aan te kopen, waarvan men beslist heeft om het toe te wijzen aan de bouw. De schoonheid van de stad en de uitstraling van uw Rijk lijken trouwens om deze actie te vragen.

Plinius aan keizer Trajanus.

Heer, de inwoners van Nicomedia hebben drie miljoen driehonderdnegentwintig sestertiën uitgegeven om een aquaduct te bouwen; en dit bouwwerk is onafgewerkt gebleven; het is zelfs verwoest. Men is dan aan een nieuwe begonnen en daar heeft men twee miljoen sestertiën aan uitgegeven. Maar ook dit project heeft men verlaten; en nadat al dit geld zo slecht gebruikt is, moet er een nieuwe uitgave gedaan worden, wil men water hebben. Ik heb een heel zuivere bron gevonden, waar we water kunnen uithalen, zoals men eerst heeft geprobeerd om dit te doen door bogen te bouwen, zodat het water niet alleen de lage stad zou bedienen. Enkele bogen moeten we nog bouwen. We kunnen er nog andere oprichten (...) Het is vooral noodzakelijk dat u een ingenieur of een architect zou sturen, om het gebeurde te vermijden. Ik kan u alleen antwoorden dat deze onderneming door zijn nut en zijn schoonheid uw Rijk meer dan waardig is.

Trajanus aan Plinius.

Er moet absoluut gezorgd worden voor watervoorziening in Nicomedia. Ik ben ervan overtuigd dat u deze onderneming in goede banen leidt met alle nodige ijver. Maar, ik geloof er ook ten stelligste in dat u zal bijdragen in het onderzoek naar de fout waardoor de inwoners van Nicomedia dergelijke grote sommen geld hebben verloren, en, of deze begonnen en verlaten bouwwerken tot niets gediend hebben onder het voorwendsel van wederzijdse vriendendiensten. U brengt me op de hoogte van wat u te weten bent gekomen.

Plinius de Jongere (61 – 113) werd door zijn oom langs moederskant, generaal Plinius de Oude, geadopteerd. Hij was senator, advocaat, tot consul gekozen in 100 en gouverneur van de provincie Bithynia-Pontus (Noord-Turkije).

DOC.11: TACITUS, *Annales*, XV, 43

D'après http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/tacite_annaesXV/lecture/5.htm (consulté 15.01.20)

Ceterum urbis quae domui supererant non, ut post Gallica incendia, nulla distinctione nec passim erecta, sed dimensis uicorum ordinibus et latis uiarum spatiis cohibitaque aedificiorum altitudine ac patefactis areis additisque porticibus, quae frontem insularum protegerent. eas proticus Nero sua pecunia exstructurum purgatasque areas dominis traditurum pollicitus est. addidit praemia pro cuiusque ordine et rei familiaris copiis, finiuitque tempus, intra quod effectis domibus aut insulis apiscerentur. (...) aedificiaque ipsa certa sui parte sine trabibus saxo Gabino Albanoue solidarentur, quod is lapis ignibus imperuius est; iam aqua priuatorum licentia intercepta quo largior et pluribus locis in publicum flueret, custodes; et subsidia reprimendis ignibus in propatulo quisque haberet; nec communione parietum, sed propriis quaeque muris ambirentur. ea ex utilitate accepta decorem quoque nouae urbi attulere. erant tamen qui crederent ueterem illam formam salubritati magis conduxisse, quoniam angustiae itinerum et altitudo tectorum non perinde solis uapore perrumperentur: at nunc patulam latitudinem et nulla umbra defensam grauiore aestu ardescere.

Voor het overige werden de delen van de stad, die niet geraakt waren ten gevolge van de oprichting van het huis van Nero, niet zomaar kriskras en zonder plan heropgebouwd, zoals na de brand door de Galliërs, maar de huizenrijen werden netjes afgelijnd, de straten werden verbreed, er kwam een beperking op de hoogte van de huizen, men zorgde voor huizen rond open pleinen, portieken werden toegevoegd om de gevels aan de pleintjes te beschermen. Nero beloofde om deze portieken op zijn kosten te laten bouwen en de bouwafval op te ruimen alvorens de gebouwen terug te geven aan de eigenaren. Hij gaf premies aan de mensen die binnen een bepaalde termijn hun huizen en woonblokken konden afwerken, naargelang hun rang en middelen. (...) Een groot deel van de huizen moesten uit steen van Gabii of Alba gebouwd worden, omdat die vuurbestendig was. Bewakers moesten een overvloedige watervoorziening verzekeren voor iedereen, wat tot nog toe dikwijls door illegale aftappingen werd tegengehouden. Ieder huis moest voorzien worden van middelen die brand konden opsporen. Aaneengesloten huizen werden verboden; elk huis moest zijn eigen muren hebben. Deze maatregelen werden goedgekeurd omwille van hun praktisch nut en omdat ze de stad mooier maakten. Toch vonden sommigen dat de oude stad gezonder was, omdat door de smalle straten en hoge huizen de brandende zon tegengehouden werd, terwijl nu op de brede open pleinen zonder afdekking en schaduw de hitte niet te harden was.

DOC.12: PLUTARCHUS, *Leven van Crassus*, 2

Naar http://mercure.fltr.ucl.ac.be/Hodoi/concordances/plutarque_uita_crassus/lecture/2.htm

(geopend op 28.02.20)

πρὸς δὲ τούτοις ὁρῶν τὰς συγγενεῖς καὶ συνοίκους τῆς Ῥώμης κῆρας ἐμπρησμοὺς καὶ συνιζήσεις διὰ βάρους καὶ πληθος οἰκοδομημάτων, ἐωνεῖτο δούλους ἀρχιτέκτονας καὶ οἰκοδόμους. εἶτ' ἔχων τούτους, ὑπὲρ πεντακοσίου ὄντας, ἐξηγόραζε τὰ καιόμενα καὶ γειτνιώντα τοῖς καιόμενοις, διὰ φόβον καὶ ἀδηλόγητα τῶν δεσποτῶν ἀπ' ὀλίγης τιμῆς προἰεμένων, ὥστε τῆς Ῥώμης τὸ πλεῖστον μέρος ὑπ' αὐτῷ γενέσθαι. τοσοῦτους δὲ κεκτημένος τεχνίτας, οὐδὲν ἄποδομήσεν αὐτὸς ἢ τὴν ἰδίαν οἰκίαν

Omdat hij zag dat de meest voorkomende plagen branden en het instorten van huizen waren als gevolg van hun hoogte en hun grootte, kocht hij vijfhonderd slaven als bouwvakker en architecten; en als het vuur een gebouw bereikt had, ging hij erheen om niet alleen het brandende huis te verkrijgen, maar ook de aanpalende huizen, die hun meesters hem aan lage prijs lieten, schrik als ze hadden voor het onzekere gebeuren. Hierdoor werd hij de eigenaar van het grootste deel van Rome. Hoewel hij onder zijn slaven een groot aantal arbeiders had, liet hij geen ander huis optrekken dan voor zichzelf.

Plutarchus (46 - 120) was een Grieks filosoof, biograaf en politicus. Zijn bekendste werk is de *Vitae parallelae* (*Beroemde mannen*) waarin hij telkens een Griekse en een Romeinse beroemdheid in relatie tot elkaar bespreekt.

DOC.13: VITRIVIUS, *De Architectura*, X, inleiding, 1-2

Naar http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/vitruve_de_architect_10/lecture/1.htm (geopend op 28.02.20)

1. *Nobili Graecorum et ampla ciuitate Ephesi lex uetusta dicitur a maioribus dura condicione sed iure esse non iniquo constituta. Nam architectus, cum publicum opus curandum recipit, pollicetur, quanto sumptui adsit futurum. Tradita aestimatione magistratui bona eius obligantur, donec opus sit perfectum. Absoluto autem, cum ad dictum inpensa respondit, decretis et honoribus ornatur. Item si non amplius quam quarta in opere consumitur, ad aestimationem est adicienda, de publico praestatur, neque ulla poena tenetur. Cum uero amplius quam quarta in opere consumitur, ex eius bonis ad perficiendum pecunia exigitur.*

2. *Utinam dii immortales fecissent, ea lex etiam [a] P[opulo]R[omano] non modo publicis sed etiam priuatis aedificiis esset constituta! Namque non sine poena grassarentur inperiti, sed qui summa doctrinarum subtilitate essent prudentes, sine dubitatione profiterentur architecturam, neque patres familiarum inducerentur ad infinitas sumptuum profusiones, et ut e bonis eicerentur, ipsique architecti poenae timore coacti diligentius modum inpensarum ratiocinantes explicarent, uti patres familiarum ad id, quod praeparauissent, seu paulo amplius adicientes, aedificia expedirent. Nam qui quadringenta ad opus possunt parare, si adicient centum, habendo spem perfectionis delectationibus tenentur; qui autem adiectione dimidia aut ampliore sumptu onerantur, amissa spe et inpensa abiecta, fractis rebus et animis desistere coguntur.*

1. In een grote en beroemde villa in Efese, Griekenland, bestaat naar men zegt een oude wet, waaraan een strenge, maar rechtvaardige straf aan vasthangt. Elke architect die een openbaar werk aanneemt, moet aangeven wat de kosten zullen zijn en eens een schatting gemaakt is, worden zijn goederen als garantie ter beschikking van een magistraat gelegd, tot de werken een einde hebben genomen. Als de kosten niet meer dan een kwart hoger zijn dan de schatting, kan hij beroep doen op middelen van de staat, zonder dat hij een boete zal krijgen; maar als ze hoger zijn dan een kwart, neemt men het teveel terug van zijn eigen middelen.

2. Hoe wenselijk zou het zijn dat er in Rome een gelijkaardige wet was, niet alleen voor de openbare gebouwen, maar nog meer voor de privé woningen! De straffeloosheid zou de willekeur van de onwetendheid niet mogen toestaan; enkel zij die erkend zijn voor hun bekwaamheid zouden het beroep van architect nog durven uitoefenen; een familie vader zou nooit meer zo'n uitzinnige uitgaven doen die hem ruïneren; de architect, die terughoudend wordt door de vrees voor een boete, zou voorzichtiger zijn in het berekenen van de uitgaven en bouwwerken zouden voltooid worden aan de prijs die is overeen gekomen, of weinig meer.

DOC.14: FRONTINUS, *De Aqua ductu urbis Romae*

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k23659d/fi.item.zoom> (geopend op 28.02.20)

Vertaald naar Ch. BAILLY, Parijs, 1849, p. 424-425

74. *Non dubito, aliquos annotaturos, quod longe major copia actis mensuris inventa sit, quam erat in commentariis principum: cuius rei causa est error eorum qui ab inition parum diligenter uniuscujusque fecere aestimationem (...)*

75. *Sequens diversitas est, quod alius modus concipitur ad capita, alius nec exiguo minor in piscinis, minimus deinde distributione continetur. Cuius rei causa est fraus aquariorum, quo saquas ex ductibus publicis in privatorum usum derivare deprehendimus. Sed et plerique possessorum, e quorum agris aqua circumducitur, subinde formas rivorum perforant; unde fit, ut ductus publici hominibus privatis vel ad hortorum usum itinera suspendant.*

74. Zonder twijfel zal men zien dat onze maatregelen een veel grotere hoeveelheid water vereisen dan deze die vermeld wordt in de regelgeving: dit verschil is te wijten aan de vergissing die gemaakt is in het begin door diegenen die met weinig precisie de evaluatie van elk water gemaakt hebben (...)

75. Een andere oorzaak van dit verschil is dat de hoeveelheid water dat zich bevindt aan de kop van het water met sterk verminderde kracht aankomt in de reservoirs, en met nog minder op het punt van distributie. Dit komt door de fraude bij de fonteinambtenaren, bij wie we ontdekt hebben dat ze water uit de openbare kanalen aftappen naar leidingen voor private huizen. Bovendien, het merendeel van de grondeigenaren, wiens gronden

gelegen zijn naast de aquaducten, doorboren de wanden van de kanalen; het gevolg is dat het water dat bestemd is voor openbaar gebruik nu afgeleid wordt ten voordele van enkelen, zelfs voor het besproeien van hun tuinen.

Sextus Iulius Frontinus (35/40 - 103) was consul en gouverneur onder keizer Vespasianus. Hij werd tot waterambtenaar (*curator aquarum*) benoemd onder keizer Trajanus in 97. Zijn werk over de geschiedenis van de aquaducten van Rome geeft een kijk op de volledige techniek van de waterhuishouding in Rome.

DOC.15: Kraantje, Brons, 1ste -3de eeuw, KMKG, Brussel

De aquaducten van Rome bestaan uit een groot aantal kanalen die in de stad samenkomen en er de watertoevoer verzekeren. Het water komt terecht in de enorme reservoirs van de watertorens (*castellum*). Vanuit deze reservoirs vertrekken leidingen die de fontein, de thermen en de latrines (toiletten) bevoorraden. Slechts een klein deel vloeit naar de verblijven van de rijke burgers. Kraantjes hebben de functie van een ventiel om de toevoer van water in de waterleiding te regelen. Dit kraantje toont een menselijk figuurtje als versiering.

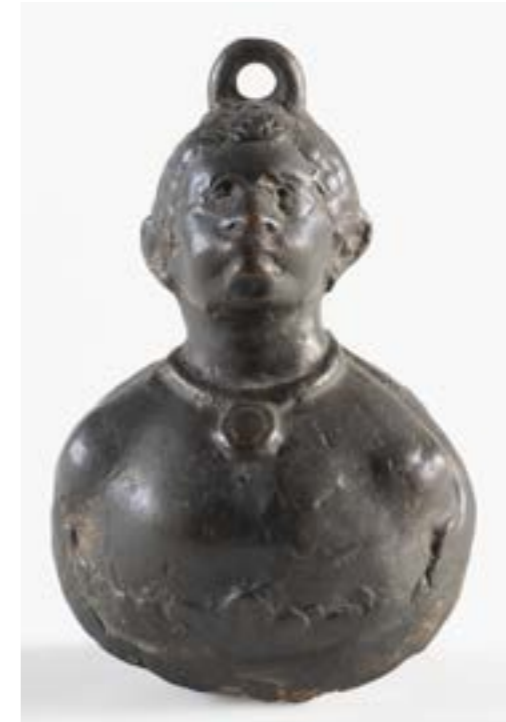

SIDONIA, DE WINKELIERSTER.

Sidonia en haar man houden een winkeltje van noten en vruchten open op het Forum van Trajanus. Waarschijnlijk is dit in het *macellum*, de grote halfronde uitbouw langs het forum, waar winkeltjes over twee verdiepingen verspreid waren met daarboven woonappartementjes. Langs dit enorme forum passeerden dagelijks heel wat mensen: een ideale plaats om goed te verkopen. En wat meer is: de producten die hier verkocht worden, behoren tot het luxesegment. Sidonia vermeldt dat ze afkomstig is uit Sidon, in het huidige Libanon, en dat ze samen met haar man een leven als slaaf heeft gekend. Mogelijk is ze als slaaf geboren in Sidon - vandaar haar naam. Haar vader zou dan afkomstig zijn uit het huidige Somalië en door lokale slavenhandelaars verkocht en naar Sidon gebracht. Sidonia is op dezelfde manier in Rome terechtgekomen, maar nu heeft ze haar vrijheid verkregen ([doc. 1](#)). Hoe ging dat in zijn werk: slaaf zijn en nadien een vrijgelatene zijn?

Wie is wie in de Romeinse maatschappij?

Mensen worden ingedeeld volgens een voor ons ongekend systeem. Ofwel ben je een Romeins burger (*civis Romanus*); d.w.z. dat je of vrijgeboren bent, of officieel vrijgelaten bent door een Romeins burger, of (heel soms) dat de senaat of keizer je het Romeinse burgerrecht heeft gegeven. Je kan dan behoren tot de aristocratie of tot het plebs, maar als burger

heb je bijzondere rechten. Ofwel ben je een slaaf (*servus/ancilla*). Slaven worden beschouwd als levende voorwerpen. Zij hebben dus helemaal geen rechten. Een derde categorie zijn de vrijgelatenen, de *liberti*. Zij hebben beperkte rechten.

Wie is slaaf?

Er zijn verschillende redenen waarom iemand slaaf wordt of is. Ten eerste kan je als slaaf geboren worden als je ouders ook *vernae* (slaven) zijn bijvoorbeeld in een *domus* (huishouden) van een rijke familie. Kinderen van slaven, de *vernulae* zijn dan automatisch ook slaven. Ten tweede kan je krijgsgevangen genomen worden. De Romeinen veroveren heel wat gebieden. Volkeren die weerstand bieden en verslagen worden, kunnen in slavernij gebracht worden, zowel soldaten, als inwoners. Een vrijgeboren Romein kan in principe niet tot slaaf gemaakt worden, maar het gebeurde dat een arme drommel het toch deed om zijn schulden te kunnen afkopen.

Wat betekent het om slaaf te zijn? Het statuut van de slaaf.

Romeinen beschouwen slaven als juridisch eigendom. Slaven hebben geen rechten, noch privé (verliefd worden en trouwen), noch politiek (stemmen). Als slaaf word je tewerkgesteld in het *domus* (huishouden) of daarbuiten. Slaven in het huis van de meester hebben het vaak relatief goed, ook al zijn ze overgeleverd aan de wensen en grillen van hun meester, de *dominus*. Erger is het gesteld met slaven die ingezet werden als pure mankracht: in de landbouw en wijnbouw, in bakkerijen en wasserijen, in de bouw. Het ergste is het gesteld met slaven die in de mijnen of groeven moeten werken. Zij houden het dikwijls niet lang uit.

Er zijn ook hoogopgeleide slaven voor wie men respect toont, ze zijn letterkundigen, filosofen, artsen en leraren. Slaven die acteur of zanger zijn, krijgen dan weer minder respect. Een speciale categorie bestaat uit de opzichters van de grote landhuizen op het platteland, de *villae rusticae*. De opzichter-slaaf, de *vilicus*, moet ervoor zorgen dat de economische activiteiten van de villa goed opbrengen. Terwijl zijn meester in Rome woont, moet hij het landbouwbedrijf laten draaien. Hij kan op zijn beurt beroep doen op slaven. Zelf wordt deze slaaf gecontroleerd door de rentmeester, de *procurator*, die vaak een vrijgelatene is van de eigenaars. De *vilicus* wordt afgerekend op het resultaat dat hij boekt voor zijn meester, een grote verantwoordelijkheid! Veel slaven krijgen de leiding voor de commerciële activiteiten van hun meester. Ze moeten bijvoorbeeld handel van wijn of olijfolie overzee of over land organiseren. Of ze baten een winkel van de meester uit, die gelegen is aan de *villa urbana* of de *domus*. Ook hier had de slaaf een grote verantwoordelijkheid, hij moet er immers voor zorgen dat de winkel winst opbrengt.

Heel wat rijke Romeinen hebben een slaaf als boekhouder of schatbewaarder. Een slaaf zou er immers niet aan denken om zijn meester te bedriegen, uit vrees voor straf.

Stilaan komen er wetten die slaven iets van bescherming moeten bieden, maar het principe van slavernij is nooit in vraag gesteld. Volgens dit principe bezit een slaaf geen autonome persoonlijkheid en de beste houding is er één van je best te doen om je meester te gehoorzamen.

Hoe word je een vrijgelatene?

Een slaaf kan zijn vrijheid verkrijgen op verschillende manieren.

Het gebeurt dat een meester zijn slaaf de vrijheid schenkt als deze laatste op sterven ligt. Als gunst voor zijn levenslange trouwe diensten krijgt de slaaf dan een begrafenis als vrij man ([doc. 2 - 3](#)).

Per testament krijgen slaven soms de vrijheid na de dood van hun meester. Opnieuw is dit een gunst, geen verplichting ([doc. 4](#)).

Veel slaven konden hun vrijheid afkopen. Dit gebeurde vooral bij de inzet van slaven in de commerciële activiteiten. De hoop voor een slaaf zichzelf vrij te kunnen kopen was voor deze een aanmoediging om de zaken van zijn meester goed te behartigen. Indien de slaaf ervoor zorgde dat de opbrengsten van de handel of de landbouw goed waren, dan kreeg de slaaf dikwijls een geldelijk beloning ([doc. 5](#)). Met dit geld slaagden heel wat

slaven erin om zich na veel jaren dienst vrij te kopen. Ook artsen konden zich bijvoorbeeld vrijkopen na bewezen diensten. Een slaaf moet wel minstens 30 jaar oud zijn om te kunnen worden vrijgelaten.

Wat betekent het om libertus te zijn? Het statuut van de libertus.

De vrijgelatene blijft altijd de band met zijn meester behouden. Deze wordt nu de *patronus* (beschermheer) van de *libertus*. De meester kan als voorwaarde opleggen dat de slaaf ook na zijn vrijlating nog bepaalde *operae* (diensten) zou leveren. Eigenlijk moet een vrijgelatene zijn vroegere meester altijd trouw blijven. Er wordt *obsequium* (respect) verwacht, zoals een zoon aan zijn vader, én er wordt dienstbaarheid verwacht, zoals van een *cliens* aan zijn *patronus* ([doc. 6 - 7](#)). De kinderen van de ex-slaaf, die geboren zijn tijdens zijn slavernij, blijven slaven in de familie van de meester. De kinderen die nadien geboren zijn, zijn vrijgeborenen. Een *libertus* kan zijn slaaf-kinderen wel vrijkopen.

Vrijgelatenen hebben niet dezelfde rechten als vrijgeborenen. Alleen al het feit dat er een woord bestaat voor deze categorie, *libertus*, toont dat er geen gelijkheid was. *Liberti* hebben slechts beperkte politieke rechten. Zo kunnen ze nooit een politiek ambt bekleden, noch de waardigheid van senator of ridder verkrijgen, noch in een *curia* (stadsraad) zetelen. Wel kunnen ze opklimmen op de economische ladder. Van heel wat *liberti* weten we dat ze onnoemelijk rijk waren, ook vrouwen. Door de ervaring die ze hebben opgedaan als slaaf in het commerciële circuit of in de *villae rusticae*, weten ze op welke manier ze rijk kunnen worden. Ook architecten, leraren, artsen, ... kunnen hun diensten goed verkopen eens ze vrij zijn ([doc. 8-9](#)). Door de aristocratie wordt dikwijls neergekeken op deze “nieuwe rijken”, ze hebben immers niet de opvoeding, etiquette en afkomst van rijke aristocraten. Maar jaloezie speelt meestal ook een rol.

Handel en winkel

Sidonia verkoopt fruit en noten en waarschijnlijk nog veel meer ([doc. 10](#)). Haar voorraad wordt langs de grote invalswegen naar Rome gebracht op ossenkarren volgeladen met amforen ([doc. 11 - 12](#)). Eenmaal op de markt weegt ze alles netje af met een weegschaal en gewichten ([doc. 13 - 14](#)). Maar haar doel is om purper van de purperslak te verkopen, waardoor ze steenrijk kan worden. De Romeinen noemden de purperslak een *murex*, tegenwoordig spreken we over de brandhoren oftewel de *bolinus brandaris*. De slakken in de schelp bevatten kliertjes, die een geelachtige substantie afscheiden ([doc. 15](#)). Door oxidatie verandert de gele kleur in het typische purper, waar-

mee de wollen stoffen gekleurd worden in ververijen. Aangezien men duizenden slakken nodig heeft om een kleine hoeveelheid kleurstof te verkrijgen, was purper een zeer dure kleur. Al vanaf keizer Nero zien we dat purper alleen gedragen mag worden door een senator (purperen band op de toga) en de keizer (volledig purperen toga). Rijke vrouwen mochten wel kledij dragen met hier en daar een beetje purper.

DOCUMENTEN

DOC.1: Periplus Maris Erythraei

Ἀπὸ δὲ Τάβαι μετὰ σταδίου τετρακοσίου παραπλεύσαντι χερσόνησον, καθ' ὃν τόπον καὶ ὁ ῥοῦς ἔλκει, ἕτερόν ἐστιν ἐμπόριον Ὀπάνη, εἰς ἣν καὶ αὐτὴν προχωρεῖ μὲν τὰ προειρημένα, τὸ δὲ πλεῖστον ἐν αὐτῇ γεννᾶται κασσία καὶ ἄρωμα καίμοτῶ καὶ δουλικά κρείσσονα, ἃ εἰς Αἴγυπτον προχωρεῖ μᾶλλον, καίχελώνη πλείστη καὶ διαφωρότερα τῆς ἄλλης.

Voorbij Tabai, na 400 stadia, ligt de stad Pano. En vervolgens, na 400 stadia varen langs een uitstekende rots waarlangs de stroming je sowieso voert, is er een andere handelsstad, Opone genaamd, waar dezelfde koopwaar als die die ik al vermeldde geïmporteerd wordt en waar de grootste hoeveelheid kaneel geproduceerd wordt, alsook slaven van de betere soort die in groeiend aantal naar Egypte worden gebracht. Ook vind je er een groot aantal schildpadruggen, beter dan die elders te vinden zijn.

De *Periplus Maris Erythraei* is een Griekse anonieme tekst uit de 1ste of 3de eeuw die handelt over de rondvaart (*periplus*) in de Rode Zee, de Perzische Golf en de Indische Oceaan. Hoewel de Erythreïsche Zee algemeen wordt beschouwd als de term uit de Oudheid voor de Rode Zee, hield het voor de Oude Grieken ook de Indische Oceaan en de Perzische Golf in. In de tekst komen de havens aan de Afrikaanse kust, de Perzische Golf en aan de Indische kust aan bod waar allerlei producten verhandeld werden, onder meer zwarte slaven vanuit Opone (Somalië) en Malao (noordwest Somalië).

DOC.2: MARTIALIS, *Epigrammata* I, 102

*Illam manus quondam studiorum fida meorum
Et felix domino notaque Caesaribus,
Destituit primos viridis Demetrius annos:
Quarta tribus lustris addita messis erat.
Ne tamen ad Stygias famulus descenderet umbras,
Ureret implicitum cum scelerata lues,
Cavimus et domini ius omne remisimus aegro:
Munere dignus erat convaluisse meo.
Sensit deficiens sua praemia meque patronum
Dixit ad infernas liber iturus aquas.*

Mijn trouwe rechterhand, mijn steun en toeverlaat bij studies, geliefd bij zijn heer en zelfs, bekend bij keizers. Demetrius is heengegaan, in de kracht van zijn jaren: drie *lustra* jong, vier zomers nog daarbij. Toen de kwaal hem sloopte wilde ik niet dat hij als slaaf naar de Stygische schimmen af zou dalen. Daarom deed ik afstand van al mijn rechten als meester: was hij daardoor maar genezen van zijn ziekte. Maar hij had nog weet van zijn loon en noemde mij 'patroon', op weg naar de wateren hieronder, als vrij man.

Martialis (40 - 104) was een schrijver die vooral bekend is om zijn puntdichten, de *Epigrammata*. Dikwijls beschrijven ze de kleine kantjes van de gewone mensen, maar ze dienen ook om op een verborgen wijze kritiek te geven of zelfs de spot te drijven met de hogere klassen.

DOC.3: MARTIALIS, *Epigrammata* I, 89

Naar http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/Martial_epigrammes/lecture/9.htm (geopend op 02.03.20)

*Alcime, quem raptum domino crescentibus annis
Labicana levi caespite velat humus,
Accipe non Pario nutantia pondera saxo,
Quae cineri vanus dat ruitura labor,
Sed faciles buxos et opacas palmitis umbras
Quaeque virent lacrimis roscida prata meis
Accipe, care puer, nostri monumenta doloris:
Hic tibi perpetuo tempore vivet honor.
Cum mihi supremos Lachesis pervenerit annos,
Non aliter cineres mando iacere meos.*

Alcimus, jij werd je heer ontroofd in je jaren van bloei, en nu lig je hier langs de grote weg, bedekt met lichte plaggen. Hier ik heb iets voor je. Nee, geen massa Parisch marmer: dat vervalt, het is vergeefse moeite zo iets aan de doden te geven. Wat dan wel? Gemakkelijke taxus en wijnstokken met volle schaduw en mooi groen gras dat vochtig is van mijn tranen. En dit heb ik voor je, lieve jongen: Het blijvend blijf van mijn verdriet. Hierin zul je in ere blijven Voor altijd. Later, als de Schikgodin mijn laatste jaren heeft uitgesponnen, moet mijn as precies zo rusten. Zo luidt mijn wil.

Martialis (40 - 104) was een schrijver die vooral bekend is om zijn puntdichten, de *Epigrammata*. Dikwijls beschrijven ze de kleine kantjes van de gewone mensen, maar ze dienen ook om op een verborgen wijze kritiek te geven of zelfs de spot te drijven met de hogere klassen. Dit stukje gaat over het afscheid van een jonge slaaf.

DOC.4: Grafinscriptie van Marcus Aurelius Cotta (CIL XIV, 2298)

*M(arcus) Aurélius Cottae / Maximi l(ibertus) Zosimus, / accénsus patróni.
Libertinus eram, fateor;
sed facta legétur
patrono Cottá nóbilis umbra mea.
Qui mihi saépe libens cénsús dónávit
equestris, qui iussit natós
tollere quós aleret,
quique suas commisit opés
mihi semper, et idem dotávit
natas ut pater ipse meás,
Cottánumque meum pródúxit
honore tribuni, quem fortis
castris Caesaris émeruit.
Quid non Cotta dedit? qui nunc
et carmina trístis haec dedit
in tumulo cónspicienda meo.
Aurelia Saturnina Zosimi.*

Marcus Aurelius Zosimus, vrijgelatene van Cotta Maximus, assistent van zijn *patronus*. Ik was een vrijgelatene, dat geef ik toe, maar nu is mijn schim veredeld door mijn vroegere meester Cotta. Meermaals heeft hij mij een ridderfortuin gegeven. Hij droeg mij op mijn kinderen te erkennen zodat hij ze kon onderhouden. Hij die mij altijd zijn rijkdommen toevertrouwde, hij die ook mijn dochters een bruidsschat schonk, als was hij zelf hun vader. Hij promoveerde mijn zoon Cottanus tot de rang van (militair) tribuun in welke hij dapper diende in het leger van de Keizer. Wat heeft Cotta (ons) niet gegeven? Hij die nu

ook deze droevige verzen gaf, te lezen op mijn graf. Aurelia Saturnina, Zosimus' vrouw.

Deze grafinscriptie, opgericht door een *patronus* voor zijn geliefde vrijgelatene is grotendeels in verzen. De *patronus* was vermoedelijk M. Aurelius Cotta Maximus Messalinus, een hooggeplaatst senator (consul in 20), bevriend met keizers Augustus en Tiberius, maar met een zeer bedenkelijke reputatie. Maximus was ook belangrijk als renaar en dichter en trad op als mecenas voor minder gefortuneerde schrijvers.

DOC.5: PRETONIUS, *Satyricon*, 29, 75-76

Naar http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/Petrone_satiricon/lecture/6.htm

http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/Petrone_satiricon/lecture/15.htm (geopend op 02.03.20)

Ceterum ego dum omnia stupeo, paene resupinatus crura mea fregi. Ad sinistram enim intransibus non longe ab ostiarii cella canis ingens, catena uinctus, in pariete erat pictus superque quadrata littera scriptum : CAVE CANEM. Et collegae quidem mei riserunt. Ego autem collecto spiritu non destiti totum parientem persequi. Erat autem uenalicium {cum} titulis pictis, et ipse Trimalchio capillatus caduceum tenebat Minervamque ducente Romam intrabat. Hinc quemadmodum ratiocinari didicisset, deinque dispensator factus esset, omnia diligenter curiosus pictor cum inscriptione reddiderat. In deficiente uero iam porticu leuatum mento in tribunal excelsum Mercurius rapiebat. Praesto erat Fortuna cornu abundantia copiosa et tres Parcae aurea pensa torquentes (...)

(...) Sed ut coeperam dicere, ad hanc me fortunam frugalitas mea perduxit. >> Tam magnus ex Asia ueni, quam hic candelabrus est (...)

<< Ceterum, quemadmodum di uolunt, dominus in domo factus sum, et ecce cepi ipsimi cerebellum. Quid multa? Coheredem me Caesari fecit, et accepi patrimonium laticladium (...).

Stomverbaasd over dit alles had ik bijna nog een smak achterover gemaakt en mijn benen gebroken. Links bij binnenkomst, niet ver van het hok van de portier, was er namelijk een enorme hond aan een ketting op de muur geschilderd met in grote letters erboven: 'Pas op voor de hond!'. Mijn collega's schoten in de lach maar ik herstelde mij en bleef aandachtig heel de wand bekijken. Er was een slavenmarkt op afgebeeld, met prijskaartjes en al. Een nog langgelokte Trimalchio stond er persoonlijk op met een staf in de hand terwijl hij onder leiding van Minerva zijn entree in Rome maakte. Vervolgens zag je hoe hij had leren rekenen en penningmeester was geworden. Dat had de schilder heel zorgvuldig en precies uitgebeeld, compleet met verklarende tekstjes erbij. Aan het eind van de zuilengang pakte Mercurius Trimalchio bij de kin en trok hem omhoog naar een eretribune. Daar stond Vrouwe Fortuna klaar met haar hoorn des overvloeds en ook de drie Parcen (schikgodinnen), die gouden draden aan het spinnen waren (...)

(...) Ik was er ook ooit zo aan toe als jullie maar op eigen kracht ben ik geworden wat ik ben. Ja, koppie kopie dat maakt de man, de rest is allemaal flauwekul. « goed inkopen, goed verkopen », dat is het. Van een ander horen jullie weer wat anders, maar mij gaat het fantastisch, ik barst ervan. ... Mijn huidige positie heb ik te danken aan mijn oppassende leven. Toen ik uit Azië kwam was ik niet groter dan die kandelaar daar (...) Voor de rest, de goden wilden het zo, werd ik de baas in huis, want ja ik bracht meneer het hoofd compleet op hol. Wat moet ik ervan zeggen? Ik werd zijn erfgenaam naast de keizer en zo kreeg ik het vermogen van een senator (...).

Petronius (27 - 66) was een schrijver die vooral bekend is om zijn gedeeltelijk bewaarde "roman" *Satyricon*. Het is één van de weinige fragmentarisch bewaarde fictieboeken waar een ik-figuur, de rijke vrijgelatene Trimalchio, allerlei beleeft.

DOC.6: Funeraire buste van C. Aurunceius Princeps, Rome, ca. 40 - 50, KMKG, Brussel.

Dit is een portret van een oude slaaf die burger geworden was, herkenbaar aan zijn toga. Het beeld stond als bekroning op zijn graf in de vorm van een *columbarium*, dit is een gebouwtje waar de urnen van eenzelfde familie bewaard werden in nissen.

De inscriptie luidt:

C(aio) Aurunceio c(ai) (et) M(arci) L(iberto) Principi / conliberti et conlibertae / honoris causa (sic) merenti

Voor Gaius Aurunceius Princeps, de vrijgelatene van Gaius en Marcus, (deze grafsteen is opgericht) door zijn mede vrijgelatenen (m/v), als eerbetoon omdat hij het verdiende.

DOC.7: Grafinscriptie voor Marcus Sergius Eutyclus en Marcus Sergius Philocalus, Rome, 1ste eeuw (CIL VI, 9215)

M(arcus) Sergius M(arci) L(ibertus) / Eutyclus / axearius sibi et / M(arco) Sergio M(arci) L(iberto) / Philocalo / axeario patron(o)

Marcus Sergius Eutyclus, vrijgelatene van Marcus, wielenmaker (heeft dit grafmonument gemaakt) voor zichzelf en voor de wielenmaker Marcus Sergius Philocalus, vrijgelatene van Marcus, zijn *patronus*.

DOC.8: Inscription funéraire, Rome (CIL 6, 16166)

L(ucius) Cornelius / Atimetus / sibi et L(ucio) Cornelio / Epaphrae lib(erto) / bene merenti / ceterisq(ue) libertis / lib(ertibus) posterisque / eorum

Lucius Cornelius Atimetus (heeft dit monument opgericht) voor zichzelf en voor Lucius Cornelius Epaphra, zijn verdienstelijke vrijgelatene, en voor zijn andere vrijgelatenen, mannen en vrouwen, en hun nakomelingen.

DOC.9: Grafinscriptie voor Terentia, Rome, 2de eeuw (CIL VI, 9616)

D(is) M(anibus) / Terentiae / Niceni Terentiae / Primaes(!) medicas li/bertae fecerunt / Mussius Antiochus / et Mussia Dionysia / fil(ii) m(atri) b(ene) m(erenti)

Aan de Manes-goden. Voor Terentia van Nicaea, vrijgelatene en dokter van Terentia Prima. Haar kinderen Mussius Antiochus en Mussia Dionysia hebben (dit grafmonument) opgericht voor hun moeder, die dit wel verdiende.

DOC.10: Grafinscriptie voor Aulus Maximus en Aulia Hilaritas, Rome, 3de – 4de eeuw (CIL VI, 9277)

[Aul(ia)] Mercuriane fecit paren/[tibu]s suis Aul(ius) Maximus / [con]ditarius de castris pra/[etor]iis Aul(ia) Hilaritas(!) condita/ria eis in pace //]unt /

Aulia Mercuriana heeft (dit monument) gemaakt voor haar ouders, Aulus Maximus, verkoper van ingelegde voedingswaren aan de kazerne van de praetorianen en Aulia Hilaritas (eveneens) verkoopster van ingelegde voeding ... in vrede ...

DOC.11: Fragment van een sarcofaag met reliëf, marmer, ca. 300, KMKG, Brussel

Op dit fragment wordt een kar afgebeeld die getrokken wordt door ossen. De zware kar is volgeladen met wild: we zien een everzwijn en twee hinds. Dit soort karren werd zowel op het platteland, als in de stad gebruikt voor het transport van zware ladingen zoals het vervoer van koopwaar naar de markt.

DOC.12: Amfoor, aardewerk, 2de eeuw, KMKG, Brussel

Amforen werden vooral gebruikt voor het transport van vloeibare producten, zoals wijn, olijfolie en *garum*, de zoute vissaus die de Romeinen zo graag lustten.

DOC.13: Weegschaal met twee schalen, brons, dat.?, KMKG, Brussel**DOC.14:** Gewicht voor een weegschaal, brons, dat.?, KMKG, Brussel

Het mooie aan dit gewicht is dat het de vorm van een borstbeeldje heeft met de trekken van een Afrikaanse jongen.

DOC.15: Murex

Een project van
de Dienst Publiek / Service aux Publics

Nederlandse tekst
Kristien De Henau

Franse tekst
Brigitte Fossion
Dominique Haumont

Vertaling
Kristien De Henau
Brigitte Fossion

Nalezen
Cécile Evers
Christine Willemen
Koenraad Verboven (Ugent)

Vormgeving
Batiste Zeitlin
Kenneth Mottar

Beeldmateriaal
© KMKG

Wettelijk depot
D/2020/0550/1